PROVINCIE

Noord-Holland

Monumenten Inventarisatie Project Noord-Holland

Wormer

Gemeentebeschrijving, juli 1992

Foto omslag:
Voormalig pakhuis "Saigon"
uit 1898 aan de Veerdijk 40
te Wormer

Inhoudsopgave

Verantwoording *5*

1. **Inleiding** *7*

2. **Bodemgesteldheid** *9*
2.1 Bodem *9*
2.2 Afwatering *9*

3. **Grondgebruik** *11*
3.1 Algemeen *11*
3.2 Agrarisch grondgebruik *11*
3.3 Niet-agrarisch grondgebruik *12*
3.4 Landschapsbeeld *13*

4. **Infrastructuur** *15*
4.1 Landwegen *15*
4.2 Wateren *16*
4.3 Dijken en kaden *16*
4.4 Spoorwegen *17*

5. **Nederzettingsstructuur** *19*
5.1 Algemeen *19*
5.1.1 Bevolkingsontwikkeling *19*
5.2 Het dorp Wormer *20*
5.3 Het dorp Oostknollendam *21*
5.4 Buitengebied *21*

6. **Bebouwingskarakteristiek** *23*
6.1 Algemeen *23*
6.2 Het dorp Wormer *23*
6.3 Het dorp Oostknollendam *24*
6.4 Buitengebied *24*

7. **Stedebouwkundige typologie** *25*

8. **Gebied met bijzondere waarden** *27*

Verantwoording inventarisatie *29*

Geraadpleegde werken *31*

Tabel *33*

Herkomst afbeeldingen *35*

Afbeeldingen *37*

Register *53*

Colofon *55*

Verantwoording

Het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) is ontwikkeld op initiatief van de Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur om geheel Nederland te inventariseren op het gebied van architectuur en stedebouw uit de periode 1850-1940. Het project wordt, in samenwerking met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, uitgevoerd door de provincies en de vier grote steden.

De doelstellingen van het MIP zijn:
- het verkrijgen van een landelijk overzicht van jongere bouwkunst en stedebouw uit de periode midden 19de eeuw – Tweede Wereldoorlog;
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode midden 19de eeuw – Tweede Wereldoorlog;
- basisgegevens aan te leveren voor wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch en/of industrieel-archeologisch terrein;
- bouwstenen aandragen voor te ontwikkelen beleid van de drie bestuurslagen ten aanzien van ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg en als basis voor planologische en stedebouwkundige afwegingen;
- selectie- en registratie-activiteiten van de drie bestuurslagen ten aanzien van objecten, ensembles, structuren en gezichten mogelijk te maken.

Voor de uitvoering van de werkzaamheden zijn de provincies in regio's onderverdeeld. Binnen deze inventarisatiegebieden wordt het werk per gemeente verricht. Hiertoe wordt de gemeentelijke indeling van 14 maart 1988 (start MIP Noord-Holland) gehanteerd. Grenswijzigingen van later datum worden bij de betreffende gemeenten vermeld.

Van elk inventarisatiegebied en van elke gemeente wordt een beschrijving gemaakt waarin geografische, sociaal-economische en stedebouwkundige ontwikkelingen binnen het betreffende gebied c.q. gemeente worden geschetst, toegespitst op de periode 1850-1940. Voorts worden waardevolle gebouwen en ruimtelijke structuren uit de betreffende periode in beeld gebracht.

De nu volgende gemeentebeschrijving richt zich op de gemeente Wormer. Voor geografische, sociaal-economische en cultuurhistorische ontwikkelingen in groter verband kan de MIP-regiobeschrijving Waterland worden geraadpleegd. Voor het industriële gebied aan de Zaanoever – de Veerdijk – wordt voorts verwezen naar de MIP-regiobeschrijving IJmond en Zaanstreek, aangezien het betreffende gebied qua karakter dichter bij deze regio aansluit dan bij de regio Waterland. Ook de historische ontwikkeling geeft een nauwer verband te zien met de Zaanstreek dan met Waterland.

De gemeentebeschrijving is tot stand gekomen op basis van vergelijking van kaartbeelden uit circa 1850, 1900 en 1940, literatuuronderzoek en inventarisatie in het veld.

De gemeentebeschrijving volgt in de eerste vijf hoofdstukken het model voor een regiobeschrijving van drs. L. Prins, Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1988. Hieraan zijn een bebouwingskarakteristiek, een stedebouwkundige typologie een beschrijving van een gebied met bijzondere waarden, alsmede een verantwoording van de inventarisatie toegevoegd.

De MIP-werkzaamheden betreffende de gemeente Wormer zijn uitgevoerd door J.H.M.R. van Draaijen, als inventarisator jongere bouwkunst verbonden aan de provincie Noord-Holland. In juli 1992 werden aanvullende werkzaamheden verricht door E. van Amersfoort, projectmedewerker MIP.

Haarlem, juli 1992.

I. Inleiding

De gemeente Wormer ligt centraal in de provincie Noord-Holland, aan de zuidwestrand van het MIP-inventarisatiegebied Waterland en omvat de dorpen Wormer en Oostknollendam, alsmede een waterrijk buitengebied.

Het grondgebied van Wormer grensde op 14-3-1988 aan de gemeenten Jisp (noorden en noordoosten), Purmerend (oosten), Wijdewormer (zuidoosten), Zaanstad (zuiden en westen), Uitgeest (noordwesten) en Akersloot (noorden).

Wezenlijke grenswijzigingen hebben zich in de periode 1850-1940 niet voorgedaan. In 1974 werden de zelfstandige gemeenten Wormerveer en Zaandam, grenzend aan Wormer, met een vijftal andere gemeenten samengevoegd tot de gemeente Zaanstad.

Per 1-1-1991 is de gemeente Wormer opgegaan in de gemeente Wormerland, welke grofweg uit de gemeenten Jisp, Wormer en Wijde Wormer bestaat, alsmede een stukje van de gemeente Purmerend. Aan de noordwestzijde hebben de vroegere gemeenten Jisp en Wormer enig terrein in de Starnmeerpolder af moeten staan aan de gemeente Akersloot. Zoals echter reeds in de verantwoording vermeld, gaat het project uit van de gemeentegrenzen op 14-3-1988, en dus in dit geval van de zelfstandige gemeente Wormer.

De gemeente Wormer bestrijkt een oppervlakte van 1.688 ha en telde op 31-12-1989 11.128 inwoners.

Buiten de gemeente Wormer bestaat het MIP-inventarisatiegebied Waterland uit de gemeenten Akersloot, Beemster, Broek in Waterland, Edam-Volendam, Graft-De Rijp, Ilpendam, Jisp, Katwoude, Landsmeer, Marken, Monnickendam, Purmerend, Schermer, Uitgeest, Wijdewormer en Zeevang.

Ten behoeve van de inventarisatie is de gemeente opgedeeld in de MIP-deelgebieden Wormer/Wormer, Wormer/Oostknollendam en Wormer/Buitengebied.
(Zie afbeeldingen 1 en 8)

2. Bodemgesteldheid

2.1 Bodem

De gemeente Wormer kent een tweetal landschapstypen, te weten het droogmakerijenlandschap en het veenpolderlandschap.

Tot het droogmakerijenlandschap behoort een drietal polders. Dit zijn de Schaalsmeerpolder, drooggemaakt in 1631, de polder de Engewormer, drooggemaakt in 1637-1638 en de Starnmeerpolder, waarvan slechts een klein deel tot de gemeente Wormer behoort en welke drooggemaakt is in 1643. De bodem in deze polders bestaat voornamelijk uit veen, dat sinds verscheidene eeuwen v. Chr. gevormd werd; op enkele plaatsen zijn deze veenpakketten weggeslagen als gevolg van een stijging van de zeespiegel ten tijde van transgressiefasen en zijn deze plaatsen opgevuld met kleisedimenten. Deze ontwikkeling vond vooral vanaf de 12de eeuw plaats.

Het veenpolderlandschap omvat het grootste deel van de gemeente Wormer en maakt deel uit van het veenontginningsgebied van de polder Wormer, Jisp en Nek. De ontginning van dit gebied heeft reeds vanaf de 11de eeuw plaatsgevonden. Als gevolg van de verveningen namen de kavelsloten toe in breedte en ontstond de grote waterrijkdom die het gebied nu kenmerkt. In de 17de eeuw werd het gebied bedijkt in verband met de grote wateroverlast van de omliggende meren. De bodem van de polder Wormer, Jisp en Nek bestaat grotendeels uit veen.

Het reliëf binnen de verschillende polders behorend tot het droogmakerijenlandschap varieert van 2.3 meter -NAP tot 3.5 meter -NAP. Het reliëf binnen de polder Wormer, Jisp en Nek loopt uiteen van 1.1 meter -NAP tot 1.9 meter -NAP.
(Zie afbeelding 9)

2.2 Afwatering

Uit het voorgaande blijkt dat het gehele grondgebied van de gemeente Wormer zich beneden NAP bevindt, derhalve geschiedt de afwatering kunstmatig. Het gebied behoort in zijn totaliteit tot het afwateringsgebied van de Schermerboezem.

De polder Wormer, Jisp en Nek werd in 1630 bedijkt en bemaald door drie windmolens langs de dijken, de Poelmolen, de Jispermolen en de Nekkermolen. In 1726 kwam daar een vierde molen bij, de Zuidoostermolen. In 1878 werden de Poelmolen en de Jispermolen afgebroken en werd op de plaats van de eerste een stoomgemaal – Ceres – gebouwd, dat op de Zaan afwaterde. Electrificatie van dit gemaal vond in 1919 plaats. In 1926 werd de Zuidoostermolen afgebroken. De buiten de gemeente Wormer gelegen Nekkermolen vormt nog steeds een wezenlijk onderdeel van de waterhuishouding van de polder Wormer, Jisp en Nek (met name bij westenwind wordt het water in de waterrijke polder in oostelijke richting opgestuwd). Deze molen loost op het Noordhollandsch Kanaal.

De waterhuishouding binnen de polder werd mede gereguleerd door de talrijke kleine weidemolentjes die verspreid door de polder stonden. Ook nu spelen de veelal vernieuwde molentjes nog een rol in de waterhuishouding. De waterlopen binnen de polder houden verband met de ontginning van het gebied. Rekening houdend met een aantal natuurlijke wateren – meren als de Marken en de Poel en verschillende veenstromen – werden hoofdafwateringssloten gegraven, o.a. de Noorder- en Zuidergansslоot. Loodrecht op de sloten werden kavelsloten met dwarssloten gegraven. Door wilde verveningen en oeverafslag door

toedoen van wind onstond het waterrijke poldergebied met brede vaarten en haaks daarop de kavelsloten.

De Starnmeerpolder waterde aanvankelijk af op het Noordhollandsch Kanaal en de Knollendammervaart, de bemaling vond plaats door middel van molens buiten het gemeentelijk grondgebied van Wormer. De functie van deze molens werd door een stoomgemaal lozend op het Noordhollandsch Kanaal overgenomen, na de MIP-periode werd dit geëlectrificeerd.

De Schaalsmeerpolder waterde oorspronkelijk af op de polder Wormer, Jisp en Nek met behulp van een molen aan de oostzijde van de hoofdafwateringssloot. Reeds in de 19de eeuw waren hier problemen mee, in verband met de toch al grote wateroverlast in dit gebied. De molen werd in 1926 vervangen door een Amerikaanse molen (nu verdwenen). Pas na de MIP-periode zijn de afwateringsproblemen verholpen door de afwatering om te keren (naar west in plaats van oost) met de bouw van een klein electrisch gemaal dat uitmaalt op de Zaan.

De Engewormer werd bemaald aan de oostzijde van de polder, aanvankelijk door een molengang aan het eind van de Tochtsloot, lozend op de Engewormerringsloot. Deze molengang is vervangen door een stoomgemaal dat op zijn beurt vervangen is door een electrisch gemaal.
(Zie afbeelding 10)

3. Grondgebruik

3.1 Algemeen

De verschillende polders, die tezamen de gemeente Wormer vormen, hebben door hun lage ligging en bodemsamenstelling voornamelijk dienst gedaan als hooi- en grasland. In 1850 vonden in de polder Wormer, Jisp en Nek nog wel wilde verveningen plaats, maar de slechte kwaliteit turf verhinderde een verdere exploitatie van dit gebied (integenstelling tot bijvoorbeeld in de Vechtstreek). Deze situatie – alleen grasland – veranderde nauwelijks tot 1940. Bebouwing vond alleen plaats langs de Zaanoever (Oostknollendam en de industrie langs de Veerdijk) en in het wegdorp Wormer, als een lint in het verlengde van de Zuidergansslоot gebouwd. Pas na 1950 werd een begin gemaakt met wijksgewijze uitbreiding van het dorp Wormer en verdwenen percelen grasland rond het westelijke deel van het lint ten behoeve van de woningbouw. Ook de industrie vergde meer grond, met name langs de Zaan ten westen en zuiden van het dorp Wormer.
(Zie afbeeldingen 2 en 7)

3.2 Agrarisch grondgebruik

Qua grondoppervlak was het grootste deel van de waterrijke gemeente Wormer in gebruik voor de veeteelt.

Het grasland in de 17de-eeuwse droogmakerijen de Starnmeerpolder, de Schaalsmeerpolder en de Engewormer kende een regelmatige verkaveling. Het deel van de Starnmeerpolder dat tot de gemeente Wormer behoorde werd vanuit de Starnmeerdijk verkaveld in brede percelen, welke door kavelsloten gescheiden werden. Haaks op deze kavelsloten en parallel aan de Knollendammervaart liep de Saendertocht, welke de percelen in tweeën deelde. De Schaalsmeerpolder kende een hoofdafwateringssloot in de lengterichting. Loodrecht hierop werden kavelsloten gegraven waardoor regelmatige blokken ontstonden. Ook de polder de Engewormer kende een soortgelijke verkaveling in regelmatige blokken.

Deze verkaveling en de vorm van grondgebruik (grasland/veeteelt) hebben in de periode 1850-1940 geen noemenswaardige wijzigingen ondergaan.

Het grootste deel van de gemeente Wormer werd echter in beslag genomen door de polder Wormer, Jisp en Nek, die ook buiten de gemeentegrenzen doorloopt. Ook hier is sprake geweest van hoofdafwateringssloten, veelal natuurlijke waterlopen, van waaruit (reeds in de 11de eeuw) het omliggende veenland verkaveld werd in lange, smalle stroken. Plaatselijk werd rekening gehouden met bestaande veenstromen en meertjes. De stroken werden gescheiden door smalle kavelsloten, haaks hierop werden brede dwarssloten gegraven. Door wilde verveningen (turfsteken) nam het beschikbare grondoppervlak (wei- en hooiland) af en het wateroppervlak toe. Hierdoor ontstond een waterrijk gebied met vaarlanden, slechts per boot bereikbaar. De oevers van de smalle stroken kregen een grillig karakter door het turfsteken en door afslag onder invloed van de wind. De wilde verveningen namen af (slechte turfkwaliteit), maar verder veranderde er tot 1940 weinig in deze situatie. Slechts enkele percelen werden bestemd voor uitbreiding van industrie en woningen. Dit proces kwam na 1940 in een stroomversnelling, zij het dat het in totaal slechts een klein percentage van het beschikbare grasland betrof.
(Zie afbeeldingen 2 t/m 7)

3.3 Niet-agrarisch grondgebruik

Een groot deel van het grondgebied van de gemeente Wormer wordt in beslag genomen door waterlopen welke reeds in de Middeleeuwen een visserij- en transportfunctie bezaten. Rond 1850 was het visserijbelang van deze wateren danig afgenomen, de transportfunctie van de grotere waterwegen (Zaan en Knollendammervaart) daarentegen zou tot 1940 voortdurend groeien (verbinding met het Noordhollandsch Kanaal en industriële bebouwing langs de Zaanoever).

Vanaf de 17de eeuw verrezen in Wormer grote aantallen industriemolens. Het betrof met name oliemolens (ca 33), verfmolens (ca 11), meelmolens (ca 8) en diverse andere typen zoals houtzaagmolens, doppen- en pelmolens, snuifmolens, hennepkloppers en papiermolens. De oliemolens concentreerden zich vooral aan de Zaanoever (Veerdijk), terwijl de meelmolens ten noorden van de Dorpsstraat gesitueerd waren en de verfmolens ten zuiden daarvan.

Binnen de dorpskern Wormer (lintbebouwing) stonden in het begin van de 17de eeuw vele beschuitbakkerijen. Deze industrietak stortte na 1650 ineen. Het aantal bakkerijen bedroeg op een gegeven moment 130 stuks, in 1692 nog 25 en in 1749 nog maar 4. Samenhangend met de ineenstorting van de 'beschuit'-industrie liep ook het aantal meelmolens terug. Uiteindelijk bleef alleen de meelmolen de Koker over.

Rond 1850 beperkte het niet-agrarisch grondgebruik zich voornamelijk tot de Zaanoever (industriemolens) en de lintbebouwing van de dorpen Wormer en Oostknollendam. Het merendeel van de molens ten noorden van de Dorpsstraat van Wormer was reeds verdwenen, terwijl ten zuiden van deze straat nog een aantal olie-, verf- en papiermolens resteerde, welke tijdens de MIP-periode gesloten c.q. gesloopt werden.
De industrie in de regio kwam steeds meer onder druk te staan als gevolg van de opkomst van stoom als aandrijfkracht. In het buitenland werden hiermee goedkopere producten gefabriceerd, immers de krachtbron was constant en de concurrentiepositie van de Zaanse industrie verzwakte. Langzaam werd ook in Wormer (en de hele Zaanstreek) overgeschakeld van wind- op stoomkracht. Dat dit niet snel gebeurde heeft te maken met een aantal factoren: 1. de overgang van het meer dan 200 jaar goed gefunctioneerd hebbende – en daardoor ook vertrouwde – systeem van wind als energiebron naar stoomkracht was een grote stap (naar het onbekende!); 2. grote investeringen waren noodzakelijk, het geld daarvoor ontbrak; 3. het onbegrip bij overheid en moleneigenaren werkte een vlotte overgang niet bepaald in de hand.

In 1853 waren er twee door stoomkracht aangedreven bedrijven in Wormer, de papiermolen de Eendragt aan het Zaandammerpad en de stoomoliefabriek de Liefde aan de Veerdijk. Langs de Veerdijk ontwikkelde zich na 1850 een lint van nieuwe industriële bebouwing, waarbij de molens vervangen werden door stenen fabrieken en pakhuizen. Dit betrof met name olieslagerijen en gerst-, gort- en rijstpellerijen, terwijl later ook de cacaoverwerkende industrie haar intrede deed. Ten westen van de Zaanbrug nam deze herbebouwing eerder een aanvang dan ten oosten van de brug, waar pas na 1890 sprake was van hernieuwde bouwactiviteit. De uitbreiding van deze industrieën nam na 1920 weer af, en na de MIP-periode verdween een deel van de fabriekspanden onder de slopershamer. Rond de papiermolen de Eendragt aan het Zaandammerpad verrees een groot industriecomplex ('Verenigde Koninklijke Papierfabrieken van de firma van Gelder Zonen') dat zich tot ver na de MIP-periode heeft uitgebreid. De fabriek is in de jaren '80 gesloten en de bebouwing gesloopt. Het vrijgekomen terrein is bestemd voor woningbouw en een bedrijvenpark (in 1990 deels uitgevoerd).

Na 1940 is het grondgebied bestemd voor woningbouw danig vergroot, aan weerszijden van de lintbebouwing van het dorp Wormer zijn nieuwbouwwijken verrezen. Volgens een bestemmingsplan voor de jaren '90 zal het open gebied ten noorden van de Veerdijk de komende jaren ingevuld worden met nieuwe woningbouw en in het westelijke deel een bedrijvenpark. Het waterrijke veenpoldergebied ten noorden van de bebouwde kom van het dorp Wormer heeft thans een functie als natuur- en recreatiegebied.

(Zie afbeeldingen. 3, 4, 7 en 12)

3.4 Landschapsbeeld

De gemeente Wormer bestaat voor een groot gedeelte uit open waterrijk polderland, waarbij rietkragen de oevers van de grotere waterlopen omzomen. De drie droogmakerijen bestaan uit open grasland, door sloten in veelal langgerekte kavels verdeeld. De bebouwing van het dorp Wormer loopt als een smal lint van oost naar west door de polder Wormer, Jisp en Nek. Aan de westzijde is sprake van nieuwbouwwijken aan beide zijden van het lint (uitbreiding in noordelijke richting tot aan de Poel en in zuidelijke richting tot aan de Bartelsluis). Vanaf de Bartelsluis westwaarts wordt de Zaanoever gedomineerd door bedrijfspanden, opslagplaatsen etc. Direct ten westen en oosten van de Zaanbrug naar Wormerveer betreft dit panden uit de MIP-periode, gedomineerd door een betonnen silogebouw uit 1913. Industriële bebouwing beheerst het beeld van de gehele zuidwesthoek van de gemeente met als meest beeldbepalende punt de na-oorlogse straalzendertoren. De woonbebouwing langs de Knollendammerstraat en de Nieuweweg sluit als het ware de industriële zuidwesthoek af. Verdere bebouwing is een stuk noordelijker langs de Zaan te vinden, namelijk het dorp Oostknollendam.

4. Infrastructuur

4.1 Landwegen

Het wegennet in de gemeente Wormer heeft in de periode 1850-1940 enige belangrijke wijzigingen ondergaan.

Uitgaande van de kaart van Kuyper uit 1869 is er binnen de gemeente slechts sprake van één verharde 'straat- of kunstweg'. Deze weg liep aan de noordzijde van de Knollendammervaart rond de Starnmeerpolder en werd de Starnmeerdijk genoemd. Toch moeten er binnen de gemeente meer wegen zijn geweest welke bestraat waren. Immers reeds in de 17de eeuw is er sprake van de plicht van bewoners van de dorpen Wormer en Oostknollendam om de weg voor hun deur te voorzien van bestrating en blijkens een archiefstuk uit 1862 is er sprake van het opnieuw bestraten van de Dorspweg in Wormer en een deel van de weg door Oostknollendam.
Deze en andere gegevens in acht genomen kan men tot de conclusie komen dat in 1850 sprake is van een aantal verharde wegen binnen de gemeente. Ten eerste de Dorpsweg (=Dorpsstraat), de belangrijkste straat met bebouwing van Wormer, aan de oostzijde via een til (=ophaalbrug) overgaand in het Oosteinde, en naar het westen, eveneens via een til, in de Zandweg. Halverwege deze Dorpsweg bevond zich een derde til. Ten westen van de Zandweg bevond zich het Zandpadje (=Verlengde Zandweg) dat doorliep tot de Zaanoever. De Dorpsweg met verlengden bestond uit een met iepen omzoomde weg met bermsloot, welke in de periode 1912-1914 in gedeelten gedempt is. Voorts liep vanaf de Zandweg het Zaandammerpad naar het zuiden, richting Bartelsluis.
De overige wegen waren op de dijken gelegen: vanaf het Zandpad noordwaarts langs de Zaan en de Knollendammervaart, rond de polder de Engewormer en langs de Wormerringvaart. Van integrale bestrating is hier nog geen sprake.

In 1889 wordt in opdracht van de gemeente Wormerveer de Zaanbrug gebouwd ter vervanging van het westelijke pontveer. De brug diende als verbinding tussen de gemeenten Wormer, waar 'vele' fabrieken stonden en Wormerveer, waar de fabriekseigenaren hun domicilie hadden. Vanaf de brug werd het Wormerlaantje (=Nieuweweg) aangelegd als aansluiting op het Zandpadje/Zandweg. Opvallend is dat de gemeente Wormer deze weg pas in 1937 in beheer genomen heeft, tot die tijd was Wormerveer verantwoordelijk.

Het Zandpad wordt ook bestraat evenals grote delen van de Veerdijk ten noorden hiervan. In 1915 is ook de route langs het Zaandammerpad (=Zaandammerstraat), Eendragtstraat en Engewormerringdijk verhard.
In dit jaar is er ook sprake van de aanleg van een nieuwe straat, de Knollendammerstraat, aansluitend op de Nieuweweg en afbuigend naar de Veerdijk. Het zuidelijke deel van de Veerdijk, met de concentratie van industrie, is ook pas in deze eeuw bestraat.

Tot 1940 verandert er verder weinig in het stratenpatroon, pas de uitbreiding van woonwijken na de MIP-periode brengt de aanleg van nieuwe wegen met zich mee. Dit in tegenstelling tot de weg over de dijk langs de Wormerringvaart, die steeds meer in onbruik raakt en nu alleen nog een dijkprofiel behelst.
(Zie afbeelding 11)

4.2 Wateren

In 1850 omvatte de gemeente Wormer een groot aantal wateren.
Het grootste deel van deze wateren lag binnen de polder Wormer, Jisp en Nek. De loop van de belangrijkste wateren binnen dit gebied was mede historisch bepaald door de loop van de vroegere veenstromen, welke na de bedijking als hoofdassen fungeerden. Belangrijk in dit verband zijn de Poel, 't Zwet, de Noorder- en Zuiderganssloot (alle west-oost richting) en de Koksloot. Het noordelijke deel van deze waterrijkdom vormt nu onderdeel van het natuurgebied het Wormer- en Jisperveld, terwijl op de Poel en 't Zwet enige pleziervaart plaatsvindt.

De vaarten rond de droogmakerijen als de Engewormerringsloot en de Wormerringvaart maakten eveneens deel uit van het waterbestand, deze bezaten voornamelijk een afwateringsfunctie.

Van groter belang waren de Zaan en in mindere mate de Knollendammervaart. De Zaan stond in verbinding met het IJ, vanaf 1876 met het Noordzeekanaal. De Zaan vormde eeuwenlang de belangrijkste verbindingsweg tussen gebieden ten noorden en ten zuiden van het IJ.
Daarnaast vormde de nabije ligging van Amsterdam als bloeiend handelscentrum in de 17de eeuw een stimulans voor de opkomst van industrieën langs de Zaan (industriemolens, voornamelijk houtzagerijen en oliemolens), met als gevolg veel transport over de Zaan. Bij Wormer betrof dit met name transport van en naar oliemolens. Ondanks de recessie in de 18de eeuw bleef de Zaan een belangrijke transportader.
De Knollendammervaart vormde een extra verbinding tussen de Zaan en het Noordhollandsch Kanaal (aanleg van deze laatste ca 1825). In 1850 was de Zaan voor de kleinere vrachtschepen nog goed begaanbaar.
De aanleg van het Noordzeekanaal vormde een nieuwe impuls voor de industrie en daarmee samenhangend de vrachtvaart. De grotere schepen hadden echter problemen de Achterzaan te bereiken. Het zou tot 1903 duren, toen de nieuwe Wilhelminasluis in de Voorzaan bij Zaandam werd geopend, vooraleer de Achterzaan bij Wormer ook voor grotere schepen weer goed bereikbaar was. Ook als doorgaande verbinding richting Alkmaar speelde de Zaan een belangrijke rol. Zo voer vanaf 1864 een geregelde bootdienst – zowel passagiers als vracht – vanaf Alkmaar op de Zaanstreek. Dit betrof de zogenaamde Alkmaar-Packet bootdienst. Binnen de gemeente Wormer stopte deze lijn te Oostknollendam, terwijl een andere halte te Wormerveer was, net tegenover de industriële bebouwing aan de Veerdijk te Wormer. Deze bootdienst werd in 1950 opgeheven.
Een aantal voet- en pontveren verbonden de kernen op beide Zaanoevers, zoals tussen Oost- en Westknollendam en tussen Wormer en Wormerveer.
Ook hedentendage vormt de Zaan nog altijd een belangrijke transportader voor vrachtschepen.
(Zie afbeelding 10)

4.3 Dijken en kaden

Reeds in de 13de eeuw maakte de huidige polder Wormer, Jisp en Nek deel uit van het veengebied dat de oostelijke Zaanstreek en Waterland omvatte en door een ringdijk beschermd werd tegen wateroverlast van buitenaf. De dijken en kaden binnen de gemeente Wormer dateren voornamelijk uit de 17de eeuw. De dijk rond de gehele polder Wormer, Jisp en Nek werd in 1630 aangelegd tegen de voortdurende wateroverlast van de omliggende – toen nog niet ingepolderde – meren. De dijken rond de Schaalsmeerpolder, de polder de Engewormer en de Starnmeerpolder dateren uit respectievelijk 1631, 1637 en 1643.

In 1850 is derhalve sprake van 17de-eeuwse dijken rond de verschillende gebieden binnen de gemeente. Al deze dijken hadden een indirect

waterkerende functie, de lage ligging van het binnendijkse land diende 'droog' gehouden te worden en beschermd tegen het waterpeil van de Zaan en de verschillende ringvaarten en -sloten. Zo kon het land ook in voldoende mate bemaald worden. Als eerder vermeld zijn op de meeste dijken wegen aangelegd. In het patroon van de dijken en kaden is sindsdien, behoudens enkele 'correcties' aan de Veerdijk ter weerszijden van de Zaanbrug in verband met de industriële bebouwing, geen verandering opgetreden.

(Zie afbeelding 10)

4.4 Spoorwegen

De gemeente Wormer kende gedurende de MIP-periode of daarna geen spoor- of tramverbindingen met omliggende gemeenten. Het spoorverkeer verliep juist ten zuiden van de gemeente door Wormerveer (baanvak Amsterdam-Zaanstad-Alkmaar). Wel stopte vanaf 1864 de geregelde passagiers- en vrachtbootdienst Alkmaar-Zaanstreek, de Alkmaar-Packet, te Oostknollendam (zie ook 4.2.).

(Zie afbeelding 11)

5. Nederzettingsstructuur

5.1 Algemeen

De gemeente Wormer omvatte in 1850 de dorpen Wormer en Oostknollendam, alsmede het waterrijke buitengebied. Deze situatie is sindsdien niet gewijzigd. Wel is er sprake van uitbreiding van de bebouwing van het dorp Wormer, met name in zuidwestelijke richting. Verspreide bebouwing in het buitengebied kwam in 1850 slechts sporadisch voor en dan nog alleen aan de randen van de droogmakerijen. Het veenpoldergebied kende slechts bebouwing in de vorm van weidemolentjes en gemalen. Buiten vernieuwing van deze objecten is er sinds 1850 nauwelijks iets gewijzigd in het open veenpoldergebied.
(Zie afbeeldingen 2 t/m 7)

5.1.1 Bevolkingsontwikkeling
Van oudsher vormden handel, industrie en nijverheid een belangrijke bron van inkomsten voor de inwoners van Wormer, naast de meer traditionele middelen van bestaan als akkerbouw, veeteelt en visserij. In de 16de eeuw vonden velen werk in de aan de visserij en scheepvaart gelieerde nijverheid (zeildoekweverij, nettenboeterij e.d.). Bekendheid genoot Wormer in de 17de eeuw om zijn beschuitbakkerijen. Deze industrietak ging na 1650 echter ten onder aan hoge belastingen en de opkomende beschuitindustrie in Amsterdam. In 1850 herinnerde alleen nog de in 1896 gesloopte Beschuittoren aan deze periode. De 17de eeuw was voor Wormer ook van belang vanwege de vele industriemolens die in de gemeente gebouwd werden. Het betrof hier voornamelijk oliemolens (kool- en lijnzaadolie), maar ook verf- en meelmolens en enige andere soorten waaronder een papiermolen. In deze tijd woonden in Wormer 3.500 inwoners, een aantal dat nadien pas weer in 1920 bereikt werd.

De 18de en de eerste helft van de 19de eeuw gaven een verval van de handel, industrie en nijverheid te zien, waardoor ook het inwonertal sterk terugliep. Deze teloorgang had te maken met de achteruitgang van de Zaanstreek in zijn geheel door enerzijds de economische laagconjunctuur (Amsterdam met name) en anderzijds werd dit nog versterkt door specifieke problemen als de geringe bevaarbaarheid van de Zaan voor schepen met grotere diepgang en het verouderde productieapparaat (wet van de remmende voorsprong), immers de windmolens hadden goed voldaan en de opkomst van stoom als aandrijfkracht vergde grote investeringen, waarvoor het geld ontbrak. Dit alles had tot gevolg dat in 1850 Wormer nog slechts 1.300 inwoners telde.

Zoals reeds eerder vermeld schakelde de industrie langzamerhand over op stoom (bijvoorbeeld papiermolen de Eendragt – de latere van Gelder-papierfabrieken – bezat in 1856 vijf 'stoomtuigen'). Ook de verbinding van de Zaan met het Noordhollandsch Kanaal (de uitdieping van de Knollendammervaart) in 1850 gaf een kleine impuls ten goede, maar de Zaan bleef onbereikbaar voor grotere schepen. De aanleg van het Noordzeekanaal (1876 klaar) betekende een opleving van de industrie, nieuwe gebouwen verrezen langs de Zaan en het inwonertal van Wormer groeide gestaag. Rond 1900 zijn dit er een kleine 2.000, waarvan er 440 werkzaam zijn in de industrie. Van deze 440 zijn er zo'n 180 in dienst bij de stoompapiermolen de Eendragt en verder bij de stoomoliefabrieken en in de veredelingsindustrie (gort- en rijstpellerijen).

Ook de periode tot 1920 geeft een verdere groei van de industrieën te zien met een groter arbeiderspotentieel. De bevolkingsaanwas in Wormer volgt hierna de landelijke opgaande lijn tot 5.057 in 1940 en 11.625 in 1973, daarna volgt een stabilisatie en zelfs lichte achteruitgang tot

11.128 in 1989. De werkgelegenheid in de industrie is sterk afgenomen (bijvoorbeeld als gevolg van de sluiting van Van Gelder) en de helft van de beroepsbevolking is nu werkzaam buiten de gemeente (hiervan ca 60% in Zaanstad, met name Wormerveer).

5.2 Het dorp Wormer

De eerste nederzetting op de plaats van het huidige dorp Wormer moet reeds in de 11de eeuw zijn ontstaan. Het veeneiland met zijn vele stromen en geulen, omringd door meren (Schermer, Beemster, Wormer) werd vanaf die tijd ontgonnen. Deze eerste bebouwing vond plaats rond de huidige Nederlands Hervormde kerk aan de Kerkstraat bij het Oosteinde. De volgende eeuwen heeft een uitbreiding in westelijke richting langs de tot wegsloot gekanaliseerde veenstroom plaatsgehad.
Er is dan geen sprake meer van een centrum aan het Oosteinde, maar van een dubbelzijdige lintbebouwing (met name de noordzijde was dicht bebouwd). In de 17de eeuw liep dit lint door tot het punt waar nu de Zandweg begint. Gedurende deze en de volgende eeuwen verschenen de molens in het dorpsbeeld, vooral langs de Zaan (nu Veerdijk) en aan de Nieuwe Vaart. De achteruitgang van de economische positie van het dorp Wormer droeg er mede toe bij dat in 1850 de bebouwing zich beperkte tot het dubbelzijdige lint langs de Dorpsstraat en het Oosteinde, alsmede de industriemolens, geconcentreerd aan de Zaanoever. Hierbij dient aangetekend te worden dat het lint lang niet meer zo dicht bebouwd was als in de eerste helft van de 17de eeuw.

Na 1850 vond aanvankelijk slechts enige verdichting (wederopvulling) van het lint plaats, waarbij ook nieuwe kerken en scholen gebouwd werden. Pas na 1900 vond uitbreiding buiten de oorspronkelijke structuur plaats. Enerzijds werd het lint in westelijke richting doorgetrokken naar de Zaan: de Zandweg en het Zandpadje werden bebouwd en de Knollendammerstraat werd aangelegd. Vanaf 1889 kende Wormer een brugverbinding met Wormerveer, de bebouwing langs de Nieuweweg (vanaf de brug naar de Zandweg) zou echter nog tot het eind van de jaren '20 op zich laten wachten. Ook werd aan het begin van deze eeuw de Zaandammerstraat, leidend naar de stoompapierfabriek de Eendragt, bebouwd. Deze woningbouw was grotendeels bestemd voor personeel van de fabriek en zelfs voor een deel eigendom van de fabriek. De huizen zijn nu echter vervangen door nieuwbouw.

Wat betreft de industriële bebouwing kan gezegd worden dat vele molens na 1850 hun functie verloren, sommigen gingen over op stoomkracht, anderen werden direct gesloopt. Er verschenen bakstenen fabrieken en pakhuizen. Deze fabrieken, aanvankelijk veelal op stoomkracht, later geëlectrificeerd, concentreerden zich aan de Zaanoever tussen de Verlengde Zandweg (voormalige Zandpadje) aan de westkant en de Bartelsluis aan de oostzijde. Het betrof met name stoomolieslagerijen en veredelingsindustrie (gerst-, gort- en rijstpellerijen). Deze bebouwing breidde zich tot ca 1920 voortdurend uit. Daarna vond alleen nog na de MIP-periode grootschalige industriële uitbreiding plaats, dichtbij de Bartelsluis en tegenover de Verlengde Zandweg. Vele fabrieken moesten sluiten, werden gesloopt of kregen een nieuwe bestemming.
Apart vermeld dient nog te worden het complex dat ontstaan is rond papiermolen de Eendragt aan de Westerveersloot, nu Eendragtstraat. Deze papiermolen werd reeds rond 1850 voorzien van een papiermachine aangedreven door stoomkracht. In 1856 bezat het bedrijf vijf 'stoomtuigen' (met totaal 55 pk) om de snel groeiende papierproductie op gang te houden. In 1868 waren dit er zeven met een capaciteit van 82 pk. In 1901 werkte bijna 40% van de in de industrie werkzame bevolking van Wormer bij dit bedrijf, de latere 'Verenigde Koninklijke Papierfabrieken van de firma van Gelder Zonen'. Het terrein aan de Eendragstraat werd

vanaf 1850 voortdurend uitgebreid om plaats te bieden aan nieuwe fabrieksgebouwen. De oorspronkelijke molen werd daartoe in 1889 gesloopt. Toch heeft ook dit complex in de jaren '80 van de 20ste eeuw zijn poorten moeten sluiten en plaats moeten maken voor nieuwbouw. Van dit uitgebreide fabriekscomplex resteren nu nog slechts de directeurs-villa en een ingenieurswoning.

Uitbreiding van nieuwe woonwijken vond pas na 1940 plaats, toen aan weerszijden van het westelijke deel van de Dorpsstraat en het oostelijke deel van de Zandweg gebouwd werd. Sinds kort (1988) wordt ook het terrein van de voormalige papierfabriek bebouwd. Een bestemmingsplan voor de jaren '90 geeft te zien dat de woningbouw zich verder zal uitbreiden ten oosten van de Nieuweweg, tussen de Zandweg en de Veerdijk, terwijl het gebied ten westen van de Nieuweweg meer een industriële bestemming zal krijgen.
(Zie afbeeldingen 11, 12 en 16)

5.3 Het dorp Oostknollendam

De geschiedenis van Oostknollendam is gerelateerd aan de bouw van de Noorddam in de Zaan (eind 13de eeuw). Rond deze tijd moeten zich ook mensen definitief bij de dam gevestigd hebben. Ook de verdere vermeldingen van Oostknollendam houden verband met de dam in de Zaan (ca 1530 vergroting van de sluis, 1567 verwijdering van de deuren en 1635 verwijdering van de Noorddam). Deze laatste gebeurtenis effectueerde de definitieve scheiding tussen West- en Oostknollendam. In deze tijd bestond Oostknollendam uit een veertigtal woningen, waarvan het merendeel boerderijen. Oostknollendam was een kleine agrarische (veeteelt-)gemeenschap. Het aantal inwoners bleef in deze periode ook gelijk en zou tot 1850 weinig veranderen: een klein lint van boerderijen en arbeiderswoningen langs de oostelijke Zaanoever.

Na 1850 kreeg de industrialisatie gevolgen voor Oostknollendam, de handel in granen groeide, en het ruim voorhanden zijn van arbeid deed het inwonertal groeien. Aan beide kanten (naar het noorden en zuiden) werd het lint uitgebreid. Ten zuiden van het dorp kwam in 1874 een begraafplaats gereed. In 1913 werd zelfs een kaasfabriek gebouwd, welke na 1950 verdween.

Pas na de MIP-periode werd afgeweken van de lineaire bebouwing en werd een wijkje met een zestigtal woningen oostelijk van de Dorpsstraat gebouwd.
(Zie afbeelding 12)

5.4 Buitengebied

Het buitengebied kent zeer sporadisch enige bebouwing, derhalve is van een structuur geen sprake. Als enige kan gezegd worden dat de bebouwing – enkele stolpboerderijen – aan de randen van de droogmakerijen heeft plaatsgevonden. Voorts bevinden zich in de polder Wormer, Jisp en Nek tientallen kleine weidemolentjes.

6. Bebouwingskarakteristiek

6.1 Algemeen

Binnen de bebouwing in de gemeente Wormer uit de periode 1850-1940 is een duidelijk onderscheid te maken tussen de woningbouw en agrarische bedrijven enerzijds en de industriële bebouwing langs de Veerdijk anderzijds. Het betreft verschillen in bouwtype, schaal, materiaalgebruik en functie.

De woningbouw in het dorp Wormer beperkt zich voornamelijk tot woningen voor arbeiders werkzaam in de industrie in Wormer of buurgemeenten. Daarnaast werden hiermee samenhangend de centrumfuncties uitgebreid (van scholen tot winkels, van kerkhof tot kolfbaan). Slechts enkele boerderijen werden in deze periode gebouwd. De bebouwing langs de Zaan loopt uiteen van houten pakhuizen tot een betonnen silo.

In Oostknollendam en het buitengebied was het agrarisch karakter relatief sterker aanwezig, verhoudingsgewijze meer boerderijen of daaraan gerelateerde woningen.
(Zie afbeeldingen 11 en 16)

6.2 Het dorp Wormer

Een deel van de bebouwing van het dorp dateert van vóór 1850. De bebouwing uit de periode 1850-1940 ligt voor waar het de Dorpsstraat betreft veelal tussen oudere en nieuwere panden, terwijl naar het oosten en westen (respectievelijk Oosteinde en Zandweg) ten tijde van de MIP-periode de grootste bouwactiviteit heeft plaatsgevonden. Ook bebouwing langs de nieuwe wegen als Knollendammerstraat en Nieuweweg stamt uit deze periode (respectievelijk ca 1915 en 1928).

De bebouwing kan onderverdeeld worden in stolpboerderijen, waarvan enkele exemplaren aan het Oosteinde te vinden zijn, en voorts voornamelijk woningen waarbij de vroegste exemplaren aan de Dorpsstraat staan, één bouwlaag, onder zadeldak op rechthoekig grondplan, in baksteen met houten topgevel, of halfsteens bakstenen gevel met houtbeschot op de andere wanden. In de gevel wordt soms gele baksteen toegepast ter decoratie en accentuering van vensterpartijen, hoeken en lijsten (Dorpsstraat 221-223 en 342). Ook de uit het begin van de 20ste eeuw daterende woningen zijn veelal van eenvoudige signatuur met één bouwlaag, noklijn parallel aan de weg, twee of meer onder-één-kap, decoratieve accentuering in gele baksteen. Aan het voormalige Zandpadje (nu Verlengde Zandweg) en het Wormerlaantje (nu Nieuweweg) staan vele woonhuizen in baksteen van één bouwlaag onder mansardekap met de noklijn haaks op de weg.

Bijzondere objecten zijn de meelmolen aan het Oosteinde, een kolfbaan achter café het Moriaanshoofd, alsmede een drietal kerken, een pastorie en een drietal scholen.

Een aparte vermelding verdienen de industriële gebouwen. Langs de Veerdijk bevinden zich nog een aantal gebouwen die deel hebben uitgemaakt van de reeks pellerijen, olieslagerijen en verwante industrieën, die in het begin van deze eeuw het beeld langs de Zaan hebben bepaald. Houten pakhuizen van een bouwlaag onder zadeldaken (bv. Veerdijk 22) en grote bakstenen pakhuizen met drie tot vijf bouwlagen (bv. Veerdijk 38) bezitten nog steeds een opslagfunctie, terwijl andere (bv. Veerdijk 40) een nieuwe bestemming hebben gekregen, zonder dat het exterieur wezenlijk gewijzigd is. Van de pakhuizen Veerdijk 57 en 59

is alleen de voorgevel nog redelijk gaaf, in verband met herbestemming hebben zich hier achter de voorgevel grote veranderingen voorgedaan. De gevels van deze pakhuizen zijn uitgevoerd in baksteen met ornamenten in gele baksteen – o.a. rollagen en tandlijsten – en natuursteen. Het pand Veerdijk 35 is opvallend vanwege het materiaalgebruik (betonskeletconstructie met paddestoelkolommen als dragende elementen in het interieur) als ook vanwege de decoratie (de Art Déco-ornamentering aan de gevels maakt het pand een unicum voor het gebied). Ook de betonnen silo aan de Mercuriusweg 1 is mede gezien de datering – 1912/13 – een bijzonder voorbeeld van de betonbouw in de graanverwerkende industrie. De silo met een rustica basement en vierentwintig gelijke compartimenten domineert het beeld langs de Zaan. In het interieur zijn de oorspronkelijke lift en transportmechanieken voor de rijst nog altijd aanwezig.
(Zie afbeeldingen 11 en 16)

6.3 Het dorp Oostknollendam

Het dorp Oostknollendam bezit een bebouwing uit de MIP-periode met een gevarieerd karakter, zij het op een kleine schaal. Aan de noordzijde van het dorp zijn een aantal stolpboerderijen uit de tweede helft van de 19de eeuw te vinden. Voorts zijn een aantal woningen in baksteen met één bouwlaag onder schild- c.q. zadeldak bewaard gebleven, waaronder een voormalige onderwijzerswoning op L-vormig grondplan (Dorpsstraat 97). Opvallend qua schaal is de voormalige pastorie uit 1915, welke twee hoge bouwlagen onder een zadeldak telt (Dorpsstraat 60). Een houten pakhuis vergroot de diversiteit in bebouwing te Oostknollendam. Bijzonder is nog het kerkhof ten zuiden van het dorp, door sloten en een rij populieren omgeven en voorzien van zware bakstenen pijlers aan weerszijden van het ijzeren toegangshek dat bekroond wordt door een schedel met gekruiste beenderen.
(Zie afbeeldingen 11 en 16)

6.4 Buitengebied

De sporadische bebouwing in het buitengebied bestaat – wat de periode 1850-1940 betreft – uit stolpboerderijen, welke nadien grotendeels verbouwd zijn, alsmede de her en der verspreid in het land staande kleine weidemolentjes. Tevens bevinden zich hier ook nog enige objecten die direct met de afwatering te maken hebben (gehad). Hiertoe behoren de ijzeren ophaalbrug over de Poelsluis, het bakstenen gemaal bij de Poelsluis met houten opslagloods en het gemaal van de Engewormer.

7. Stedebouwkundige typologie

De stedebouwkundige typologie richt zich op de ruimtelijke ontwikkelingen in de gemeente Wormer tussen 1850 en 1940. Deze ontwikkelingen zijn qua omvang niet al te groot, maar zo specifiek voor de tijd en streek, dat een typologie wel op zijn plaats is. De aanwijzing van een gebied met bijzondere waarden (zie hoofdstuk 8) noodzaakt een plaatsing in een breder kader. De gebruikte terminologie en arcering is gebaseerd op de publicatie: Stedebouwkundige ontwikkelingen (1850-1940), Zeist 1987, pp. 54.74.

Industriegebieden

Het gebied langs de Veerdijk maakte tijdens de MIP-periode deel uit van de bijna ononderbroken bebouwing met industrieel karakter op de noordelijke Zaanoever in Wormer. De veredelings- en levensmiddelenindustrie concentreerde zich rond 1900 langs de rivier de Zaan, die als transportader fungeerde. Na 1940 zijn vele panden gesloopt en hebben andere een nieuwe functie gekregen.

Lineaire ontwikkelingen

De voornaamste uitbreidingen van bebouwing vonden plaats in lineaire vorm, deels geënt op de structuur van het oude wegennet en deels – richting Wormerveer – als een nieuwe structuur. De bebouwing betreft voornamelijk eenvoudige woonhuizen met en zonder voortuin, deels gekoppeld tot meer onder één kap en deels vrijstaand.

(Zie afbeeldingen 13)

8. Gebied met bijzondere waarden

Binnen de gemeente Wormer is één gebied met bijzondere waarden aangegeven. Dit betreft de bebouwing aan de Veerdijk langs de Zaanoever en bestaat uit industriële panden (pakhuizen, pellerijen, silo).

De tot het gebied behorende bebouwing vormde voorheen een onderdeel van een veel grotere concentratie van industriële bebouwing langs de Zaan en is derhalve van belang als uitdrukking in de architectuur van de industriële ontwikkeling in de regio. Het is het meest gaaf bewaard gebleven deel van deze bebouwing binnen de gemeente Wormer en in zijn dichtheid zeldzaam geworden (veel van de 'Zaanoeverbebouwing' is na de MIP-periode gesloopt). Ook de innovatieve toepassing van nieuwe materialen (beton) in de grote graansilo en het pand Veerdijk 35 geeft een extra toegevoegde waarde aan de architectuurhistorische kwaliteiten van het gebied. De Art Déco-detaillering in de gevels van het laatstgenoemde pand is een zeldzaamheid in de industriële bebouwing van de regio. Tot slot kan nog gewezen worden op de belangrijke lokaalhistorische rol op sociaal en economisch gebied die deze objecten in het verleden gespeeld hebben en het dominerende beeld dat de 'fabriekswand' langs de Zaan jaren bezeten heeft en ten dele nog bezit.

(Zie afbeeldingen 14 en 15)

Verantwoording inventarisatie

Bij de inventarisatie van de objecten uit de MIP-periode in de gemeente Wormer is gekeken naar gaafheid, detaillering, situering en de eventuele architectuur- of lokaalhistorische waarde. Ook de onderlinge relatie of de (oorspronkelijke) functie van bepaalde panden is een criterium bij de inventarisatie geweest.

Gelet op de belangrijke industriële ontwikkeling – en de daaraan gerelateerde bebouwing – die de gemeente Wormer gedurende de periode 1850-1940 ondergaan heeft is het niet verwonderlijk dat een relatief groot deel van de geïnventariseerde objecten direct of indirect een uitvloeisel is geweest van de industriële bedrijvigheid die ten tijde van de MIP-periode op het gemeentelijk grondgebied heeft plaatsgevonden. Hierbij is ook gekeken naar verbanden met de omliggende gemeenten, in het bijzonder Zaanstad, aangezien de industriële ontwikkeling zich met name langs de oevers van de Zaan heeft afgespeeld (zie ook hoofdstuk 7. Gebied met bijzondere waarden).

De overige bebouwing omvat een aantal 'openbare' gebouwen, die alleen om hun functionele waarde zijn geïnventariseerd, en met de waterhuishouding verband houdende objecten.
De woningbouw neemt slechts een klein deel van de inventarisatie in beslag, onder meer omdat veel van de woningen sinds de MIP-periode uitgebreide wijzigingen hebben ondergaan.
Een aantal bijzondere objecten, waaronder een kerkhof en een meelmolen, vullen de inventarisatie verder aan.

Geraadpleegde werken

Aa, A.J. v.d., *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, deel 12, Gorinchem 1849, heruitg. Zaltbommel 1980.

Beschrijving van de provincie Noord-Holland, behorende bij de Waterstaatskaart, bewerkt door de directie Algemene Dienst van de Rijkswaterstaat, 's-Gravenhage 1950.

Bloem, P. en Hoope, K., *Historisch onderzoek 'Zaanoever Wormer'*, onderdeel van afstudeerprojekt T.H. Delft, Delft z.j.

Braam, Prof. dr. A. van, e.a. red., *Historische atlas van de Zaanlanden*, Wormerveer 1970.

Colenbrander, B.W. e.a., *Molens in Noord-Holland, herinventarisatie van het Noordhollands molenbezit*, Amsterdam 1981.

Discussie-nota Zaanoever, behoud en bebouwingsmogelijkheden, Wormer, uitgevoerd door Kuiper Compagnons, Bureau voor ruimtelijke ordening en architectuur BV te Rotterdam, Rotterdam 1980.

Gemeentearchief Wormer, diverse stukken berustend bij Streekarchief Waterland, Purmerend.

Grandiek, G., *Zaanstreek, bakermat van industrie*, Wormerveer 1966.

Jonker, A. red., Kemp, B. en Kemp, K. verz. door, *Beklemmende jaren: kroniek van Wormer in de Tweede Wereldoorlog*, Wormer 1988.

Kok, J., *Stoomtrams rond Alkmaar*, Schoorl 1981.

Kuyper, I.P., *Wormer in oude ansichten*, Zaltbommel 1973.

Kuyper, I.P., *Wormer in oude ansichten, deel 2*, Zaltbommel 1975.

Kuyper, I.P., *Wormer in oude ansichten, deel 3*, Zaltbommel 1980.

Kuyper, I.P., *Wormer in oude ansichten, deel 4*, Zaltbommel 1982.

Landschapsonderzoek Noord-Holland, regio G: Waterland, uitgevoerd door Buro Maas te Zeist in opdracht van de Dienst Ruimte en Groen (voorheen Provinciale Planologische Dienst) van de Provincie Noord-Holland, Zeist 1985.

Mol, C., *Uit de geschiedenis van Wormer*, Wormerveer 1966.

Roovers, H. en Zijl, P.H., *Onvoltooid verleden, geschiedenis van de Zaanstreek*, Zaandijk 1980.

De Zaansche Handel en Nijverheid, heruitgave i.s.m. Vereniging tot Behoud van Monumenten van Bedrijf en Techniek Zaanstreek, Bussum 1983.

Zes eeuwen Oostknollendam, van Noorddam tot Contact Commissie, uitgave Contact Commissie Oostknollendam, Oostknollendam 1977.

Tabel

Bevolkingsgegevens Wormer

jaar	inwoners
1851	1.339
1860	1.377
1870	1.557
1880	1.645
1890	1.779
1900	1.937
1910	2.311
1920	3.474
1930	4.301
1940	5.057
1965	7.764
1973	11.625
1989	11.128

Bron: Databank bevolkingsgegevens, vakgroep Instituut voor sociale geografie, Universiteit van Amsterdam.

Herkomst afbeeldingen

1. MIP-inventarisatiegebieden Noord-Holland; Provinciale Planologische Dienst Noord-Holland, 1988; intekening door auteur 1991.

2. Gemeente Wormer 1858; militaire kaarten nr. 19, Alkmaar, verkend in 1858, gegraveerd Topografisch Bureau 1864 en nr. 25, Amsterdam, verkend in 1849/50, gegraveerd Topografisch Bureau 1858.

3. Gemeente Wormer 1869; Kuyper, J., *Gemeente Atlas van de provincie Noord-Holland 1869*, Groningen 1984.

4. Gemeente Wormer 1903; Wieberdink, G.L. samenst., *Historische Atlas Noord-Holland*, chromotopografische Kaart des Rijks, *1:25.000*, kaarten nr. 295, De Rijp en nr. 311, Wormerveer, Den Ilp 1989.

5. Gemeente Wormer 1943; Amerikaanse stafkaarten, A.M.S. M831, sheet 344 Castricum, sheet 345 De Rijp, sheet 348 IJmuiden en sheet 349 Zaandam, ged. herzien tot 1943, uitgave 1943.

6. Gemeente Wormer 1950; topografische kaarten nr. 19 D, Wormerveer, 19 G, Purmerend en 25 B, Zaandam, verkend 1938, ged. herzien 1946, uitgave 1950.

7. Gemeente Wormer 1983; topografische kaarten nr. 19 D, Wormerveer, 19 G, Purmerend en 25 B, Zaandam, uitgave 1983.

8. MIP-deelgebieden; intekening auteur 1991 op topografische kaart gemeente Wormer 1983.

9. Landschapstypologie gemeente Wormer; tekening auteur 1991.

10. Waterhuishouding en dijkenpatroon gemeente Wormer; tekening auteur 1991.

11. Wegenpatroon, spoorwegen gemeente Wormer; tekening auteur 1991.

12. Bebouwingsontwikkeling gemeente Wormer; tekening auteur 1991.

13. Stedebouwkundige typologie; intekening auteur 1992 op topografische kaart gemeente Wormer 1983.

14. Gebied met bijzondere waarden; intekening auteur 1991 op topografische kaart gemeente Wormer 1983.

15. Gebied met bijzondere waarden; intekening auteur 1991 op topografische kaart gemeente Wormer 1989, uitvergroting kaart 1:10.000.

16. Komkaart gemeente Wormer 1989 (westelijke deel); detail van plattegrond 1:10.000 gemeente Wormer.

1. MIP-inventarisatiegebieden Noord-Holland

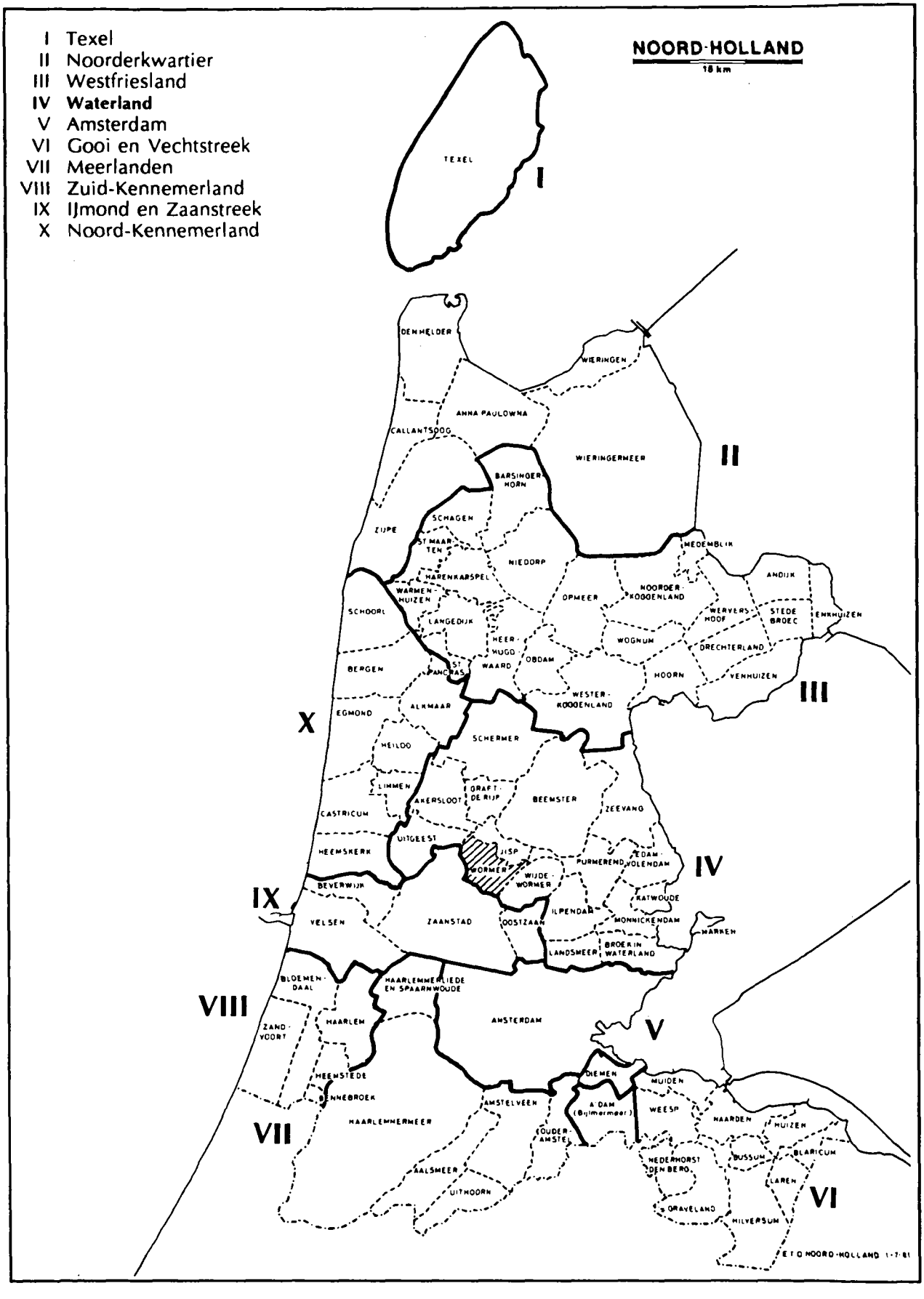

2. Gemeente Wormer in 1858

3. Gemeente Wormer in 1869

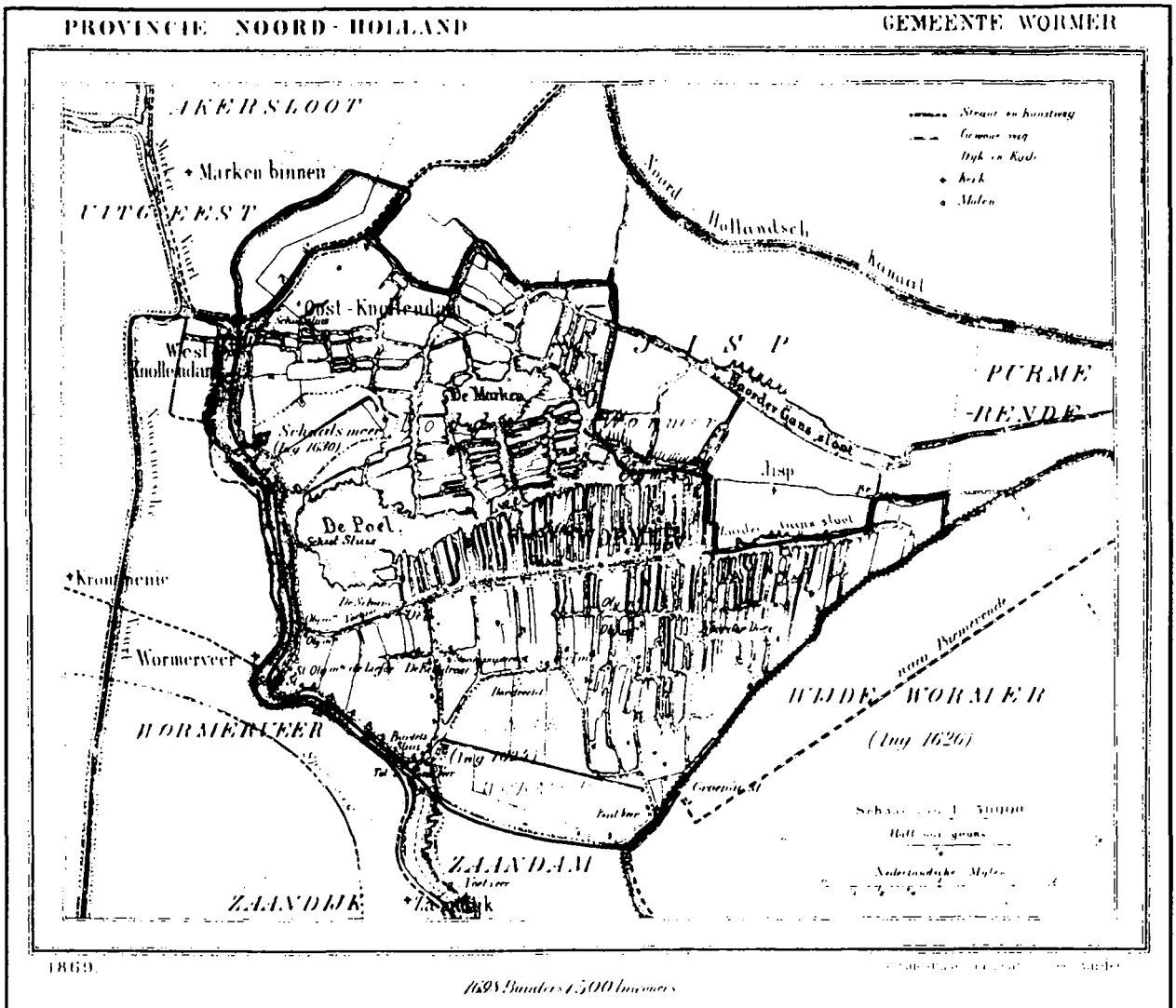

1699 Bunders 4500 Inwoners

4. Gemeente Wormer in 1903

5. Gemeente Wormer in 1943

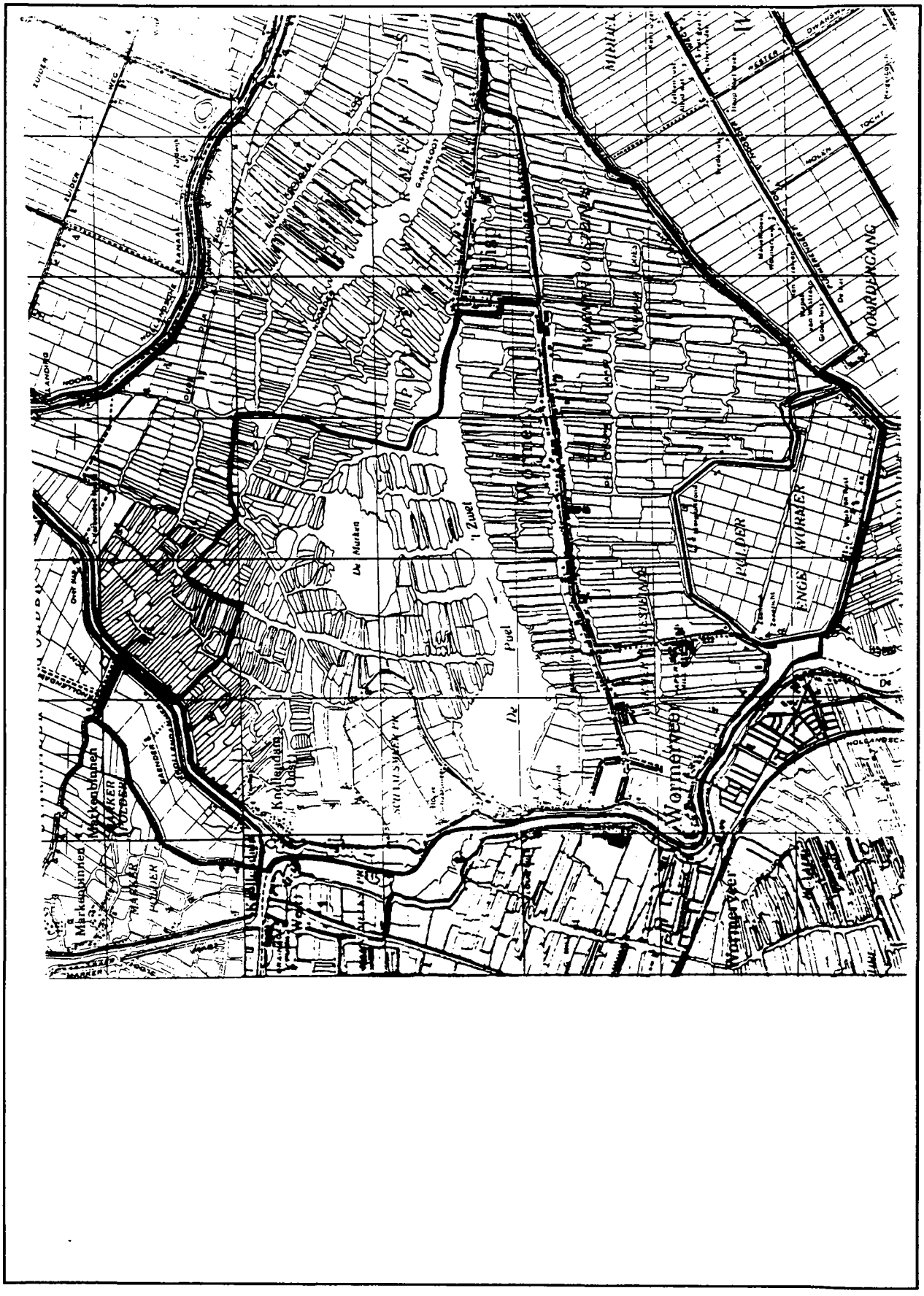

6. Gemeente Wormer in 1950

7. Gemeente Wormer in 1983

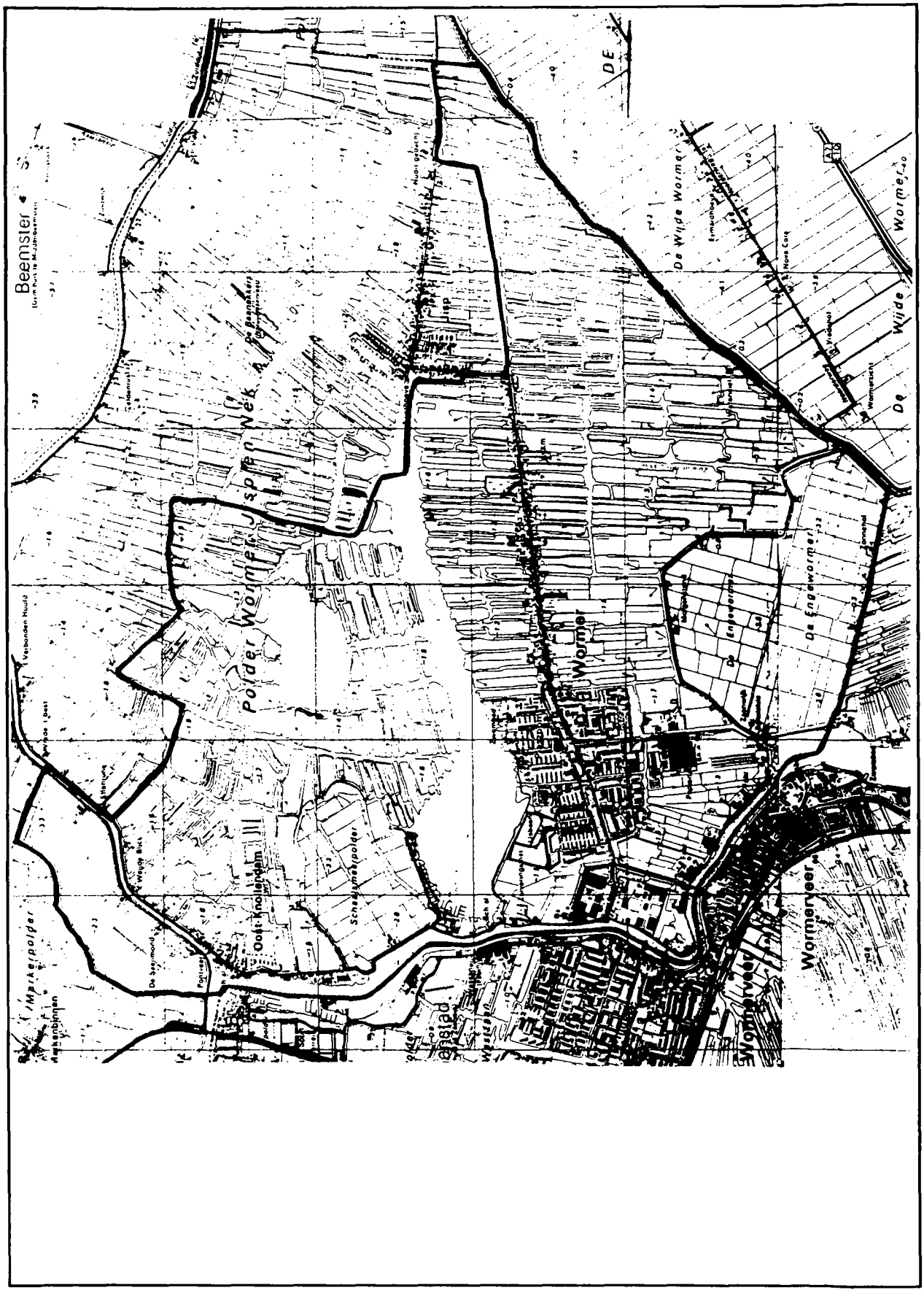

8. MIP-deelgebieden gemeente Wormer

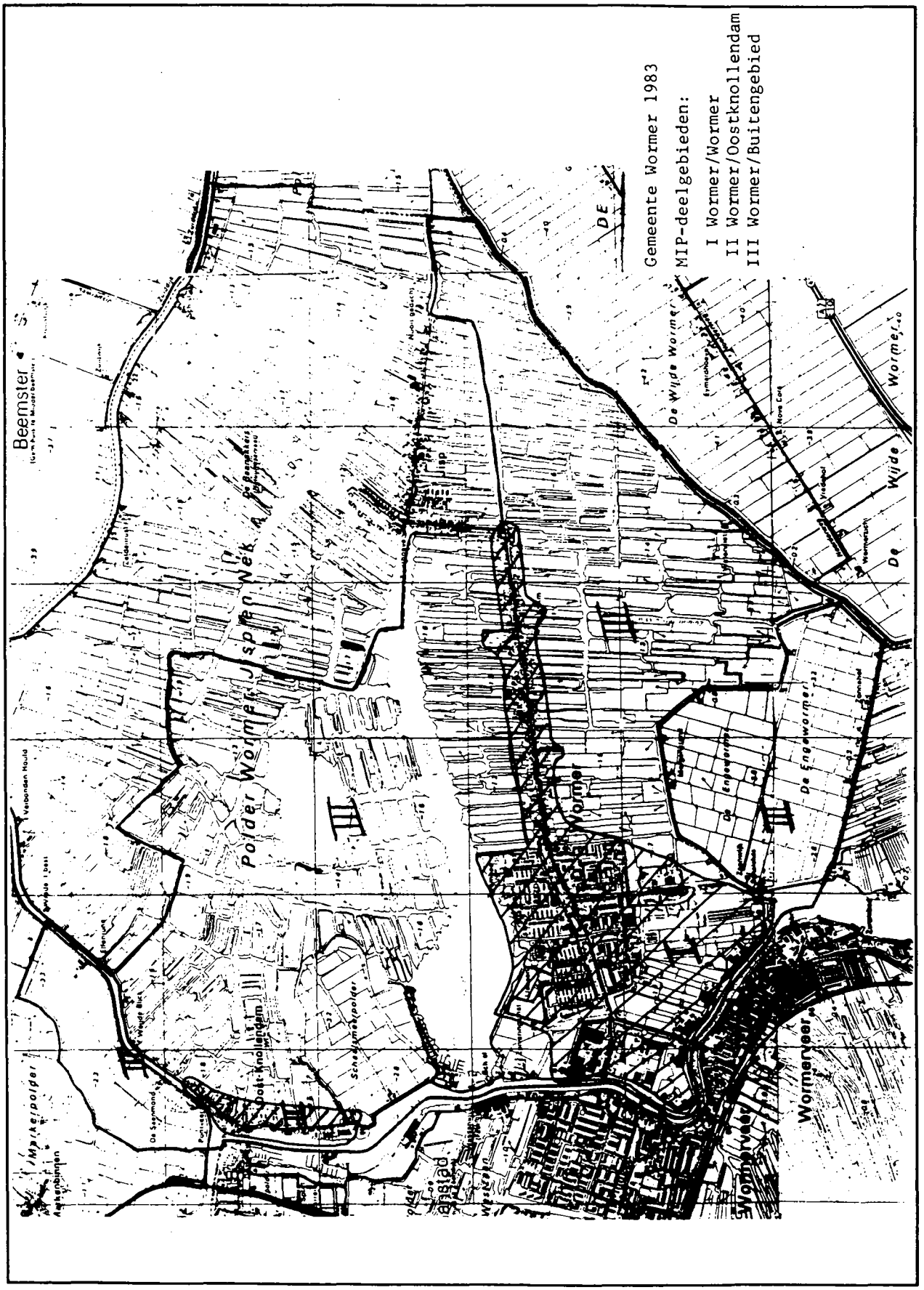

9. Landschapstypologie gemeente Wormer

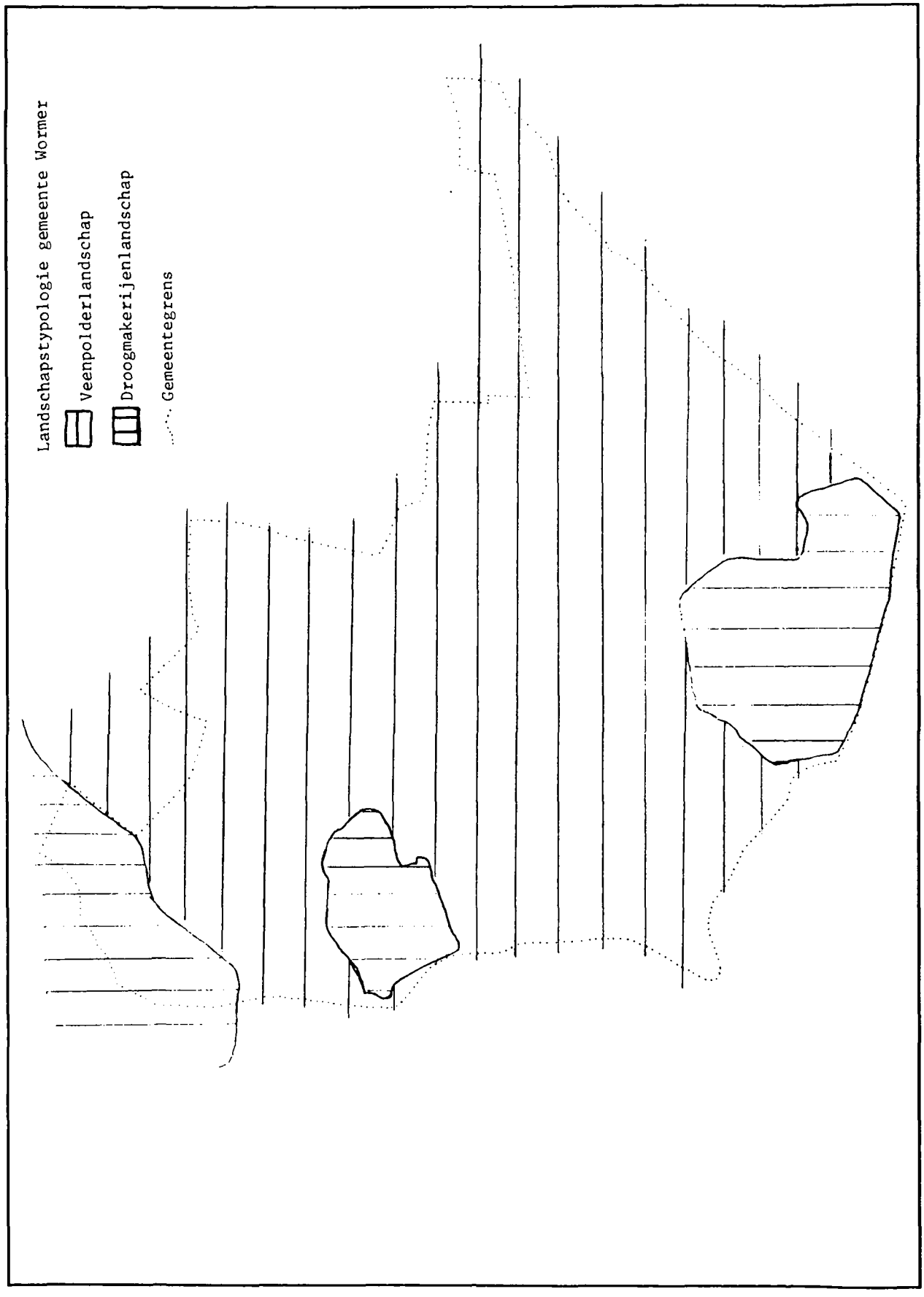

10. Waterhuishouding en dijkenpatroon gemeente Wormer

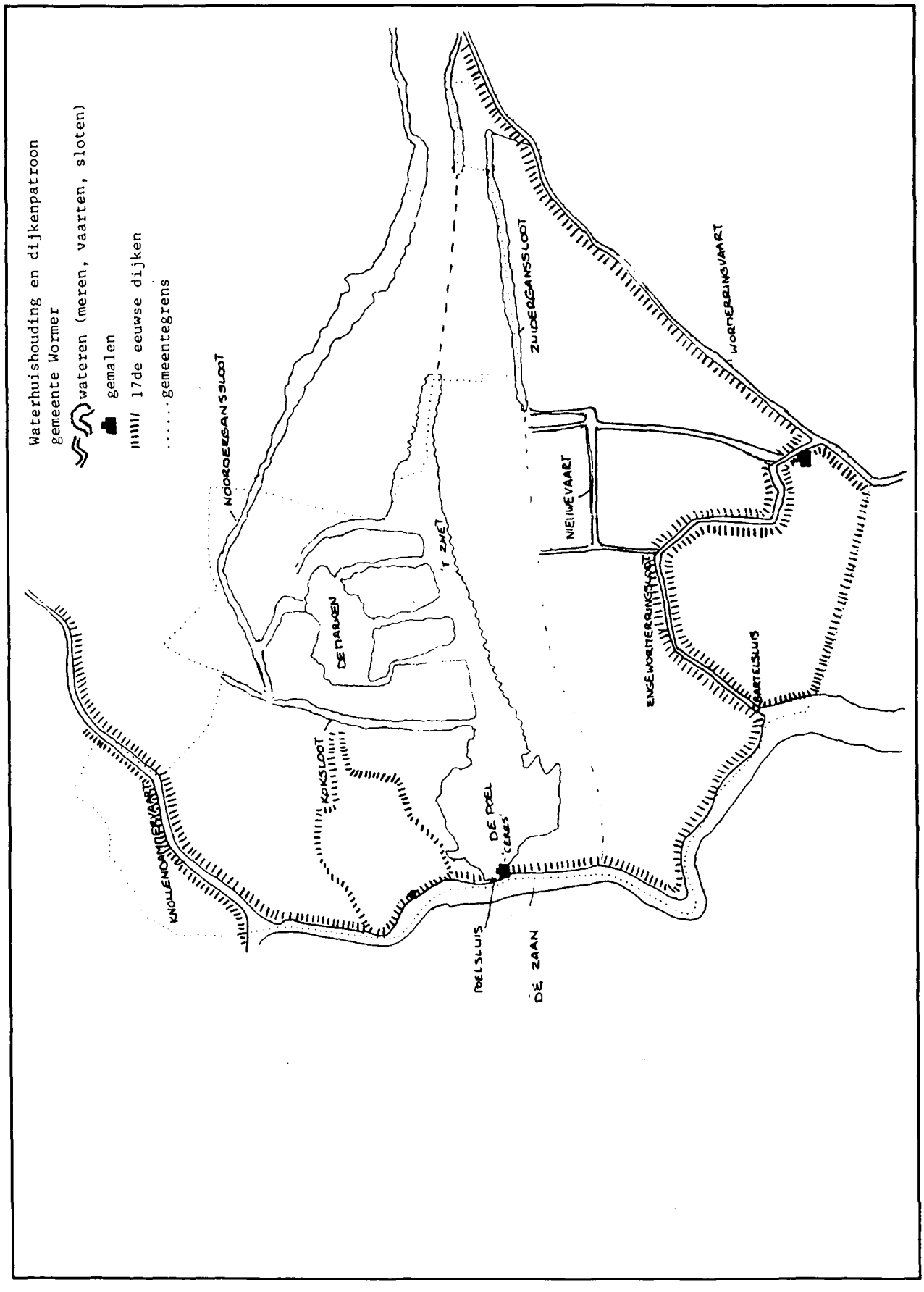

11. Wegenpatroon en spoorwegen gemeente Wormer

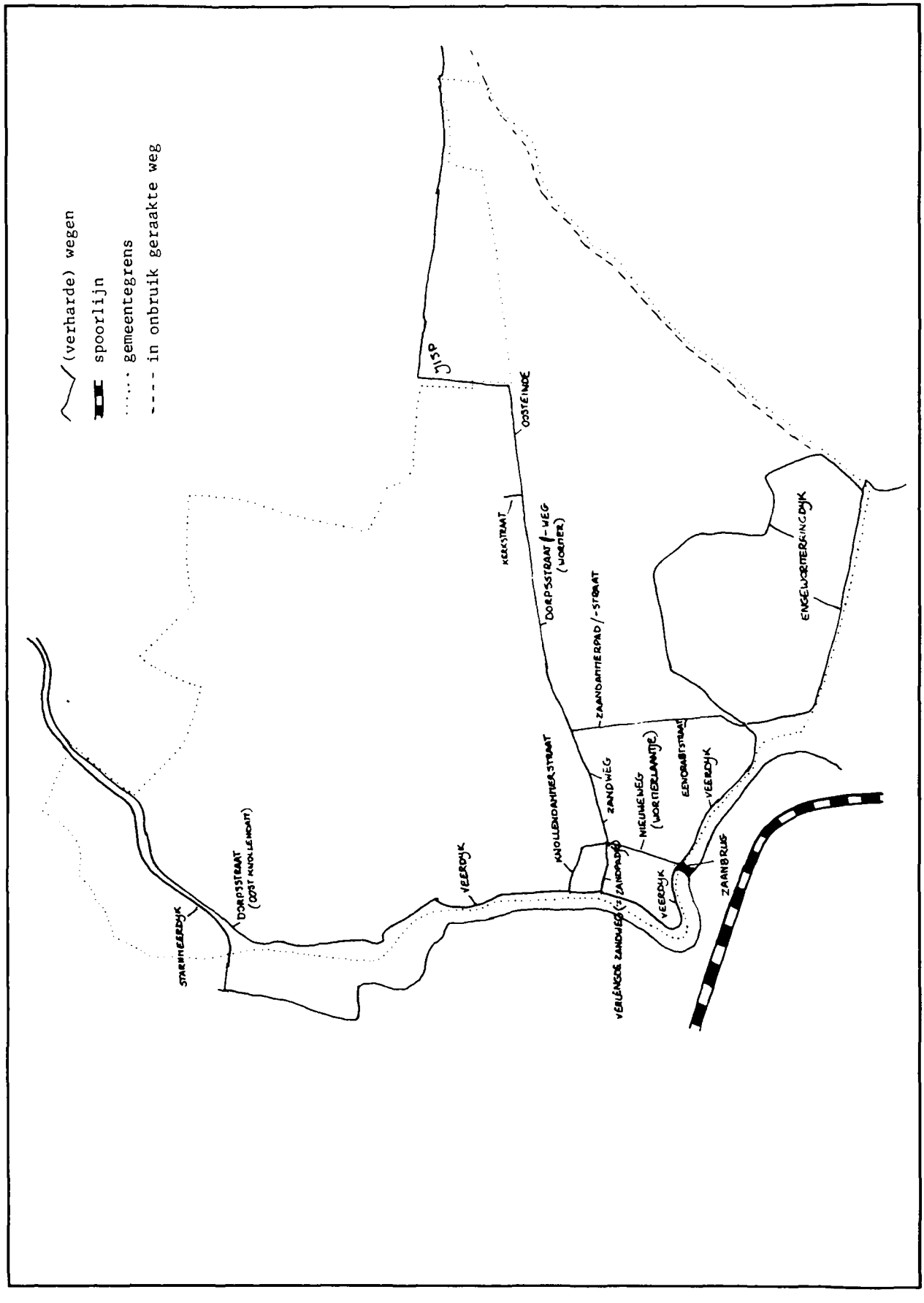

12. Bebouwingsontwikkeling Wormer

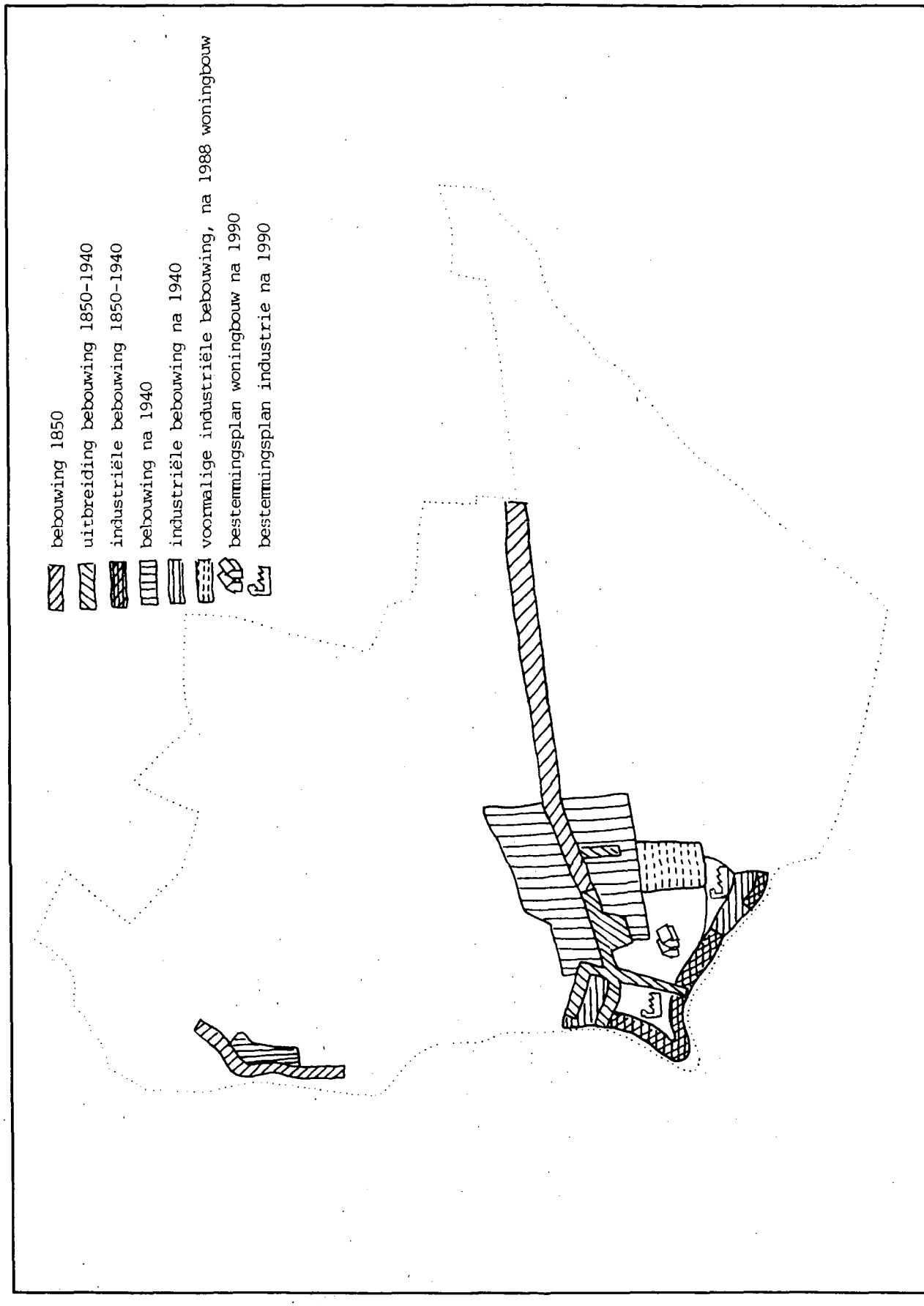

13. Stedebouwkundige typologie gemeente Wormer

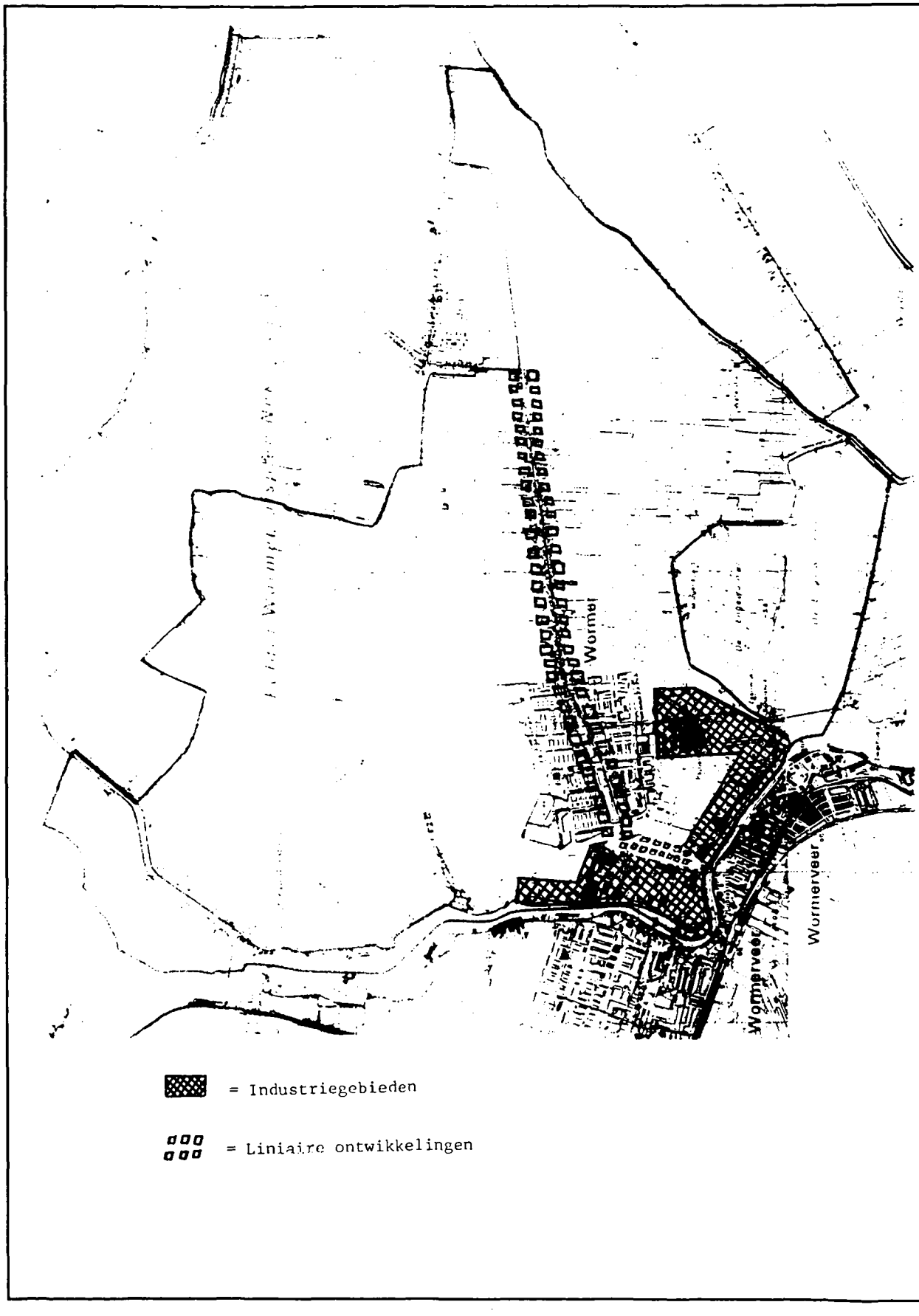

14. Gebied met bijzondere waarden gemeente Wormer

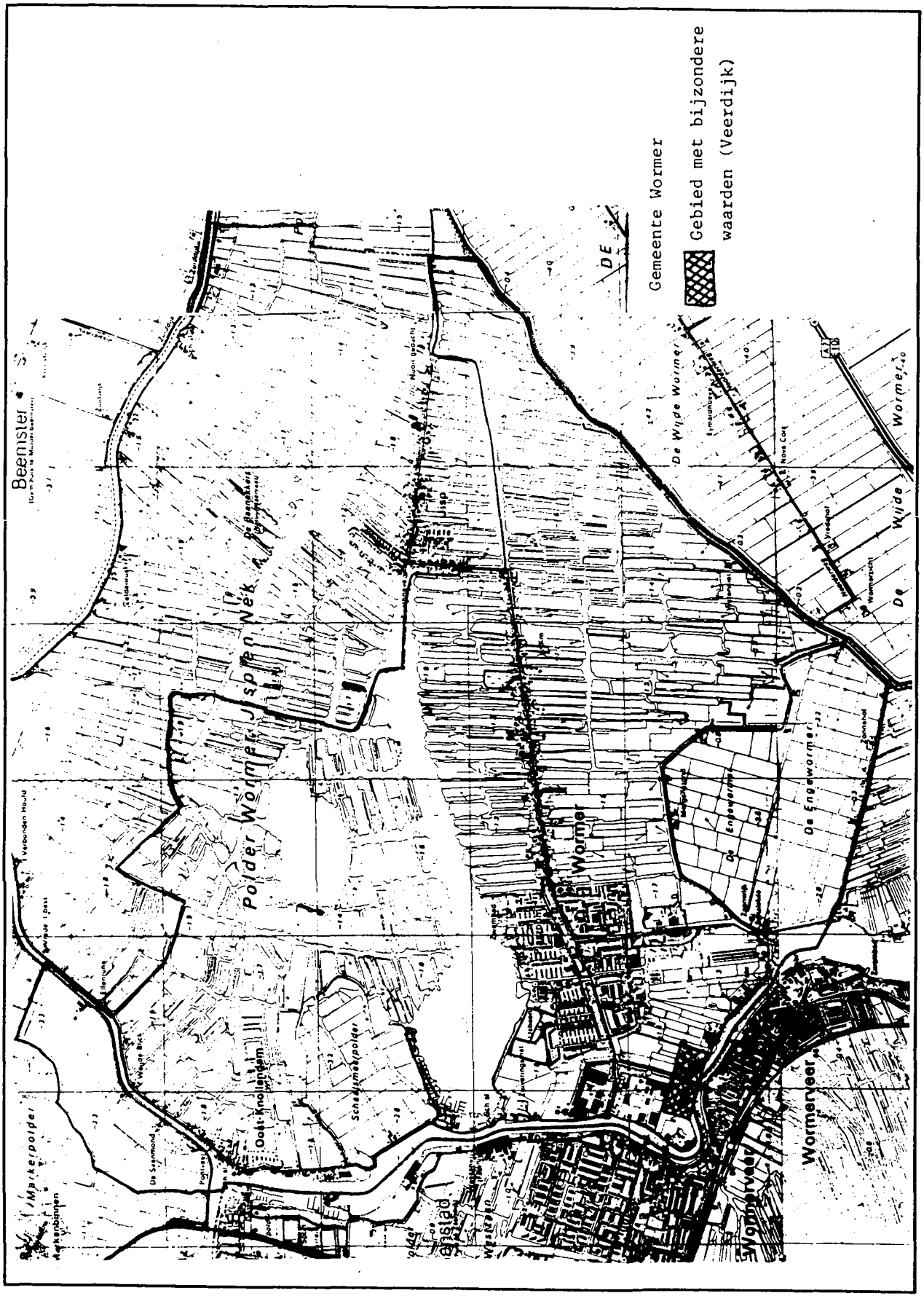

15. Gebied met bijzondere waarden gemeente Wormer

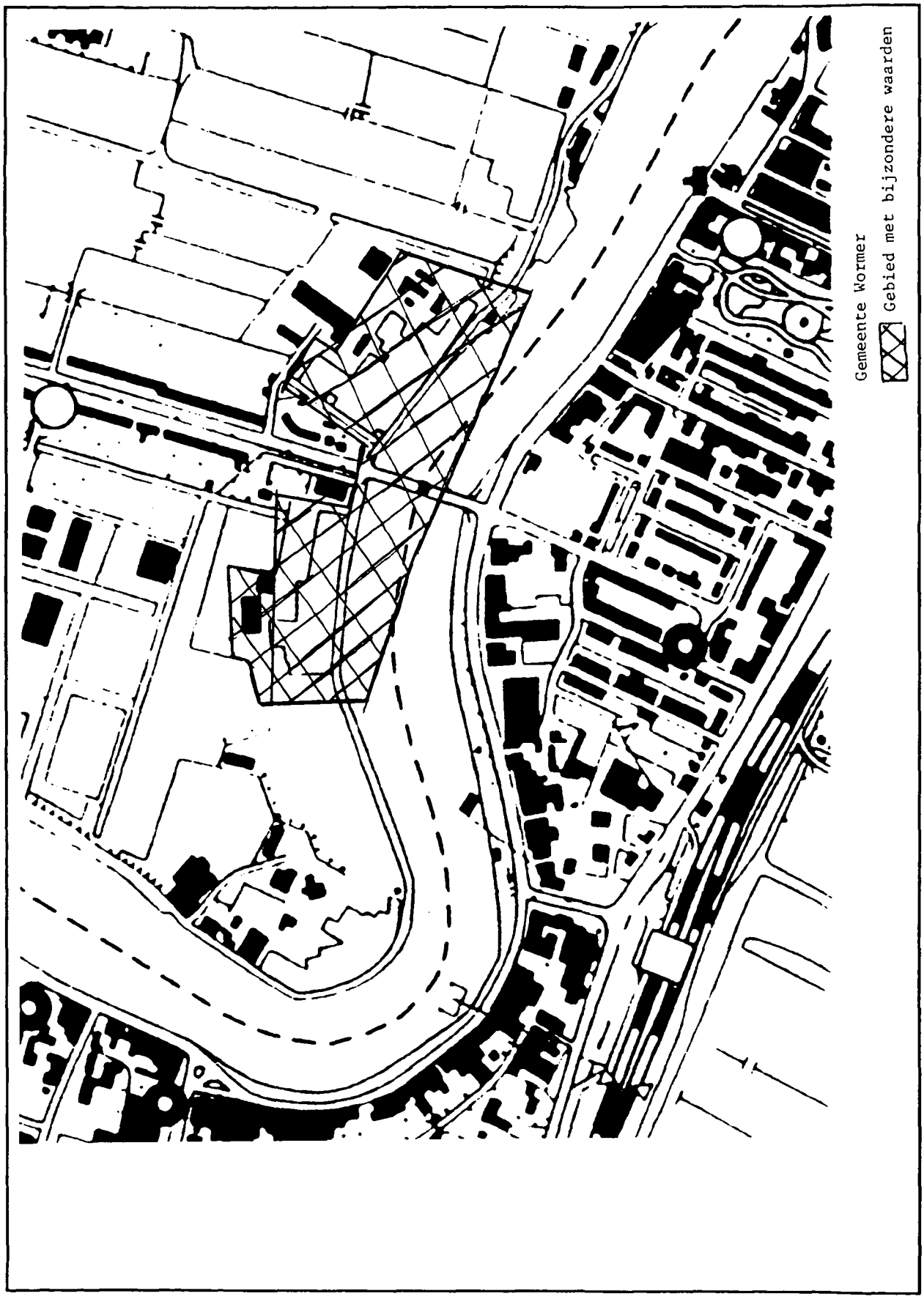

Gemeente Wormer in 1989; westelijk deel

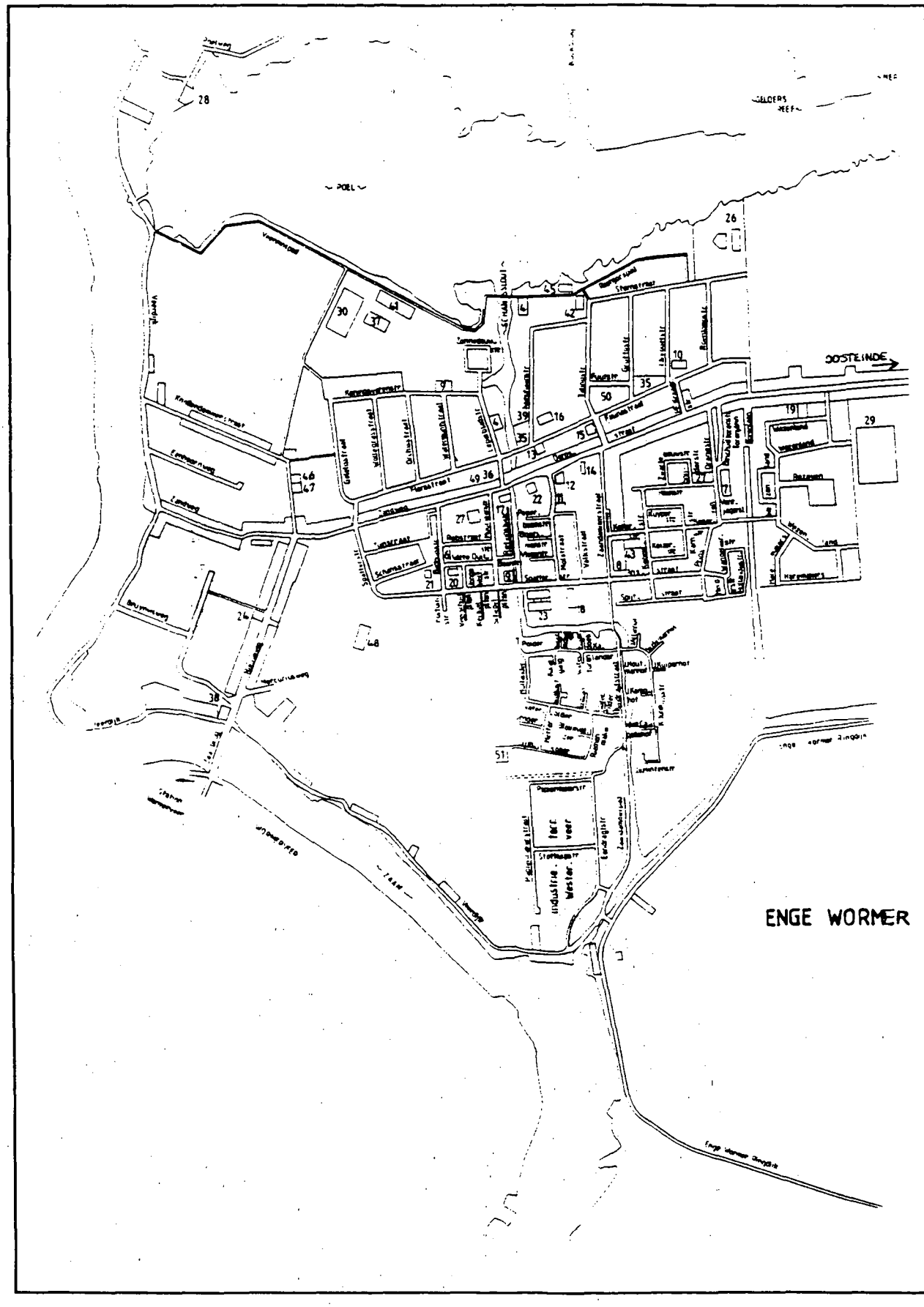

Register

Gemeente Wormer/Wormer

001	Dorpsstraat 32	Winkel	0009129
002	Dorpsstraat 66; 68	Dubbel woonhuis	0009130
003	Dorpsstraat 125-135	Woningen (6)	0009131
004	Dorpsstraat 199	Snookercentrum	0009132
005	Dorpsstraat 221; 223	Woningen	0009133
006	Dorpsstraat 295	Openb.werken; Woning	0009134
007	Dorpsstraat 302	Woonhuis	0009135
008	Dorpsstraat 314	School	0009136
009	Dorpsstraat 342	Woning	0009137
010	Dorpsstraat 349	Buurtcentrum	0009138
011	Dorpsstraat 351	Kerk	0009139
012	Dorpsstraat 353	Pastorie	0009140
013	Dorpsstraat 371	Kerk	0009141
014	Dorpsstraat 377	Woning	0009142
015	Dorpsstraat 378	Boerderij	0009143
016	Dorpsstraat 417	Kolfbaan	0009144
017	Eendrachtstraat 72	Kantoor	0009145
018	Eendragtstraat 84	Woonhuis	0009146
019	Kerkstraat 2;4;6	Woningen	0009147
020	Nieuwe weg 54	Chr. Ger. Kerk	0009148
021	Oosteinde 16 bij	Molen	0009149
022	Oosteinde 24	Boerderij	0009150
023	Oosteinde 61	Boerderij	0009151
024	Robstraat 31	Gereformeerde Kerk	0009152
025	Veerdijk 20	Villa	0009153
026	Veerdijk 22; 23; 24	Opslagplaatsen	0009154
026A	Veerdijk 22	Opslagplaats	0009155
026B	Veerdijk 23	Opslagplaats	0009156
026C	Veerdijk 24	Opslagplaats	0009157
027	Veerdijk; Mercuriusweg	Fabriek; Pakhuis; Silo	0009158
027A	Veerdijk 35	Distributiecentrum	0009159
027B	Veerdijk 36	Pakhuis	0009160
027C	Veerdijk 37	Opslag	0009161
027D	Veerdijk 38	Graanpakhuis	0009162
027E	Mercuriusweg 1	Opslag	0009163
028	Veerdijk 39; 40; 41; 42; 43	Bedrijfsgebouwen	0009164
028A	Veerdijk 39	Meubeltoonzaal	0009165
028B	Veerdijk 40	Meubelfabriek	0009166
028C	Veerdijk 41	Fabriek	0009167
028D	Veerdijk 42	Bedrijfsgebouwen	0009168
028E	Veerdijk 43	Meubelfabriek	0009169
029	Veerdijk 53	Bedrijfspand	0009170
030	Veerdijk 57	Pakhuis	0009171
031	Veerdijk 59	Bedrijfsruimte	0009172
032	Veerdijk 63	Woning	0009173
033	Zandweg 17	Woning	0009174

Gemeente Wormer/Oostknollendam

034	Dorpsstraat ong.	Begraafplaats	0009175
035	Dorpsstraat ong.	Koetshuis	0009176
036	Dorpsstraat 45	Botenhuis; Schuur	0009177
037	Dorpsstraat 60	Onderwijzerswoning	0009178
038	Dorpsstraat 66	Woning	0009179
039	Dorpsstraat 82	Boerderij	0009180
040	Dorpsstraat 97	Woonhuis	0009181

Gemeente Wormer/buitengebied

041	Dorpsstraat 100 bij	Wind-watermolen	0009182
042	Engewormerringdijk	Boerderij	0009183
043	Engewormerringdijk ong.	Gemaal	0009184
044	Engewormerringdijk bij 33	Wind-watermolen	0009185
045	Saendertocht	Duiker	0009186
046	Slaperdijk	Geen	0009187
047	Starnmeerdijk 4	Boerderij	0009188
048	Veerdijk bij 109	Wipbrug	0009189
049	Veerdijk 108; 109	Electrogemaal	0009190

Colofon

Uitgave
Provinciaal Bestuur van Noord-Holland
Dreef 3, 2012 HR Haarlem
telefoon 023 - 14 31 43

Samenstelling
J.H.M.R. van Draaijen
Afdeling Cultuur en Educatie, cluster Monumentenzorg
Dienst Welzijn, Economie en Bestuur

Vormgeving, zetwerk en drukwerk
Bureau Grafische Produktie
Centrale Bestuursdienst

Oplage
200 exemplaren

Haarlem, oktober 1993

Wormer